

Jože Šorn

KARTELIZACIJA STARE JUGOSLOVANSKE INDUSTRIJE KLEJA

Dasi je končni cilj vseh kartelov v bistvu isti, namreč napraviti red na tržišču in ga monopolno obvladati, da se obdrži dobiček na neki stalni višini in da se s tem zjamči rentabilnost kapitalističnih podjetij, je vendar po drugi strani med karteli toliko razlik, da zasluži vsak izmed njih posebno razpravo. To tudi zaradi tega, ker so pot do sklenitve kartela, njegov obstoj in delovanje bistveno važni sestavni deli novejših gospodarskih zgodbine. Iz seznama članov takega kartela se ne seznanimo samo s proizvodno močjo vsakega deležnika posebej in vseh skupaj, ne spoznamo samo vodilne obrate, tiste, ki so bili tvorci kartelne politike, ampak tudi odkrijemo gibalne sile in vzroke za utemeljitev kartelov sploh. Po drugi strani se seveda seznanimo z outsiderji in njihovo močjo ter z borbo med njimi in karteliranci.

Za našo industrijo papirja v času med obema vojnama¹ je bilo značilno, da je v njej prevladoval domači kapital in da je bila najmočnejša tovarna papirja last finančnega kapitala, utelešenega v Ljubljanski kreditni banki. Zato morem reči, da so vodili kartelev v industriji papirja izvršilni organi slovenskega finančnega kapitala, to je ravnatelji Združenih papirnic; brez vednosti in pristanka vodstva LKB se ni moglo ukreniti nič načelno važnega. Za industrijo kleja je bilo poleg drugih razlik pomembno to, da je bila najmočnejša jugoslovanska tovarna kleja v tujih rokah, namreč znane Aktiengesellschaft für chemische Industrie, Wien (Akcijska družba za kemično industrijo, Dunaj), ki je bila le pravno samostojna, sicer pa last enega izmed najmočnejših evropskih industrijskih koncernov klejarske stroke, berlinske Aktiengesellschaft für chemische Produkte vormals H. Scheidemandel (Delniška družba za kemične proizvode prej H. Scheidemandel). Zato moramo študirati kartelev naše industrije kleja iz zornega kota te nemške družbe, potem pa tudi še v luči politike zelo močnega mednarodnega kartela z imenom »Epidos«, katerega član je bila ljubljanska tovarna kleja. Potemtakem lahko trdim, da niso imeli karteli jugoslovanske industrije kleja toliko »nacionalni« značaj (povezava zgolj med domačimi obrati) kolikor bolj močno potezo »internacionalnosti« (domači karteli so bili le del velikega mednarodnega kartela), če že ni bila to sploh prevladujoča osnova. To trditve si moramo pri branju pričujočega besedila dobro zapomniti.

Še nekaj je, kar je zelo razločevalo industrijo kleja od industrije papirja: najmočnejša tovarna kleja je izločila nekatere svoje tekmece iz konkurence na precej korenit način; izsilila je namreč z denarjem ukinitve proizvodnje in zahtevala, da se stroji razstavijo (demontaža proizvodnih sredstev). Industrija papirja ni tega nikdar izvajala. — Razlik je seveda še več, a primerjalna študija se bo mogla napisati šele takrat, ko bodo monografično obdelane vsaj glavne panoge naše industrije.

Študij industrije kleja bo nazorno pokazal, da niso bili karteli samo gospodarska zadeva, ampak tudi politična. Res je, da se ni ukvarjalo s karteli razen ministrstva trgovine in industrije niti zunanje niti notranje ministrstvo. Mednarodna kartelizacija je bila politični pojav eo ipso, ker je dosegel kapitalizem med obema vojnama tako stopnjo mednarodne vezanosti, da so bili obsežni internacionalni karteli že povsem »normalni« pojav.

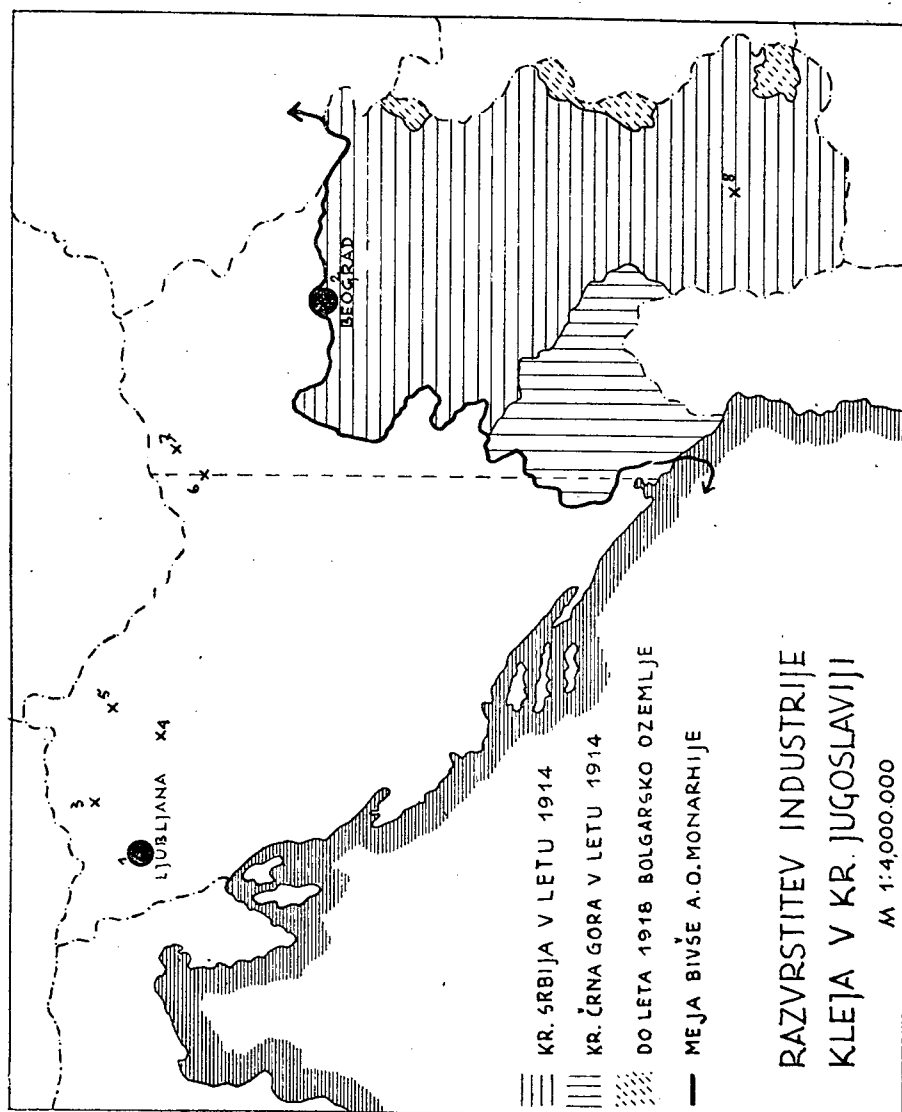
Kypriotis^{1a} trdi, da je bil sklenjen prvi mednarodni kartel leta 1867 med neckarsko solinsko družbo in nancyjskim sindikatom vzhodnofrancoskih solin, ki je preživel vojno leta 1870 in končal v letu 1872. Njemu so sledili še novi in novi, dokler ni prišlo leta 1902 do zelo obsežne mednarodne, da ne rečem svetovne ureditve pomembnega surovinskega tržišča v obliki bruseljskega »sladkornega dogovora«, kjer je šlo za smotrnejšo razdelitev sladkornih kontingentov med največje svetovne proizvajalce sladkorja.² Nek drug avtor, Pommery, našteje za leto 1914 celo že 114 mednarodnih kartelov.³

Po prvi svetovni vojni se je sistem mednarodne kartelizacije zaradi splošnega razvoja kapitalizma še razširil in poglobil. Ceni se, da je delovalo pred drugo svetovno vojno samo v Evropi okoli 10.000 kartelov,⁴ med njimi več sto mednarodnih.⁵ Kartelizacija je postala tako zelo nujno sredstvo reševanja vprašanj kapitalizma, da je celo svetovna gospodarska konferenca leta 1927 v Ženevi na široko obravnavala — in to prvič — problem kartelov pred mednarodnim forumom. Kljub temu, da so francoski zastopniki priporočali ustvarjanje mednarodnih industrijskih kartelov kot učinkovito sredstvo za ozdravljenje svetovnega gospodarstva, je konferenca načelno odklonila ta način kot zdravilo.⁶ Zaradi odklonitve se seveda ni razvoj mednarodne kartelizacije prav nič omejil. To bo pokazala tudi moja razprava o kartelih industrije kleja.

Jugoslovanske tovarne kleja

Kot pri industriji papirja se držim tudi tu iste metode dela: najprej seznanim bralca kolikor se dá temeljito z razvojem vseh jugoslovanskih proizvajalcev kleja; nato se lotim razvoja nakupovalne mreže; temu sledi obravnavanje kartelov samih. Pogodbe, ki niso izrazito kartelne, so pa važne za razumevanje medsebojnih odnosov, izločim in jih uvrstim za kartelnimi pogodbami.

Razvoj domače industrije papirja se dá zasledovati od skromnega prvega mlina za papir v protestantski dobi preko manufaktur do moder-

Razvrstitev industrije kleja v KR Jugoslaviji

Številke v zemljevidu pomenijo sledeče tovarne kleja: 1 — Ljubljanska tovarna; 2 — Beograjska tovarna; 3 — Šoštanjna tovarna; 4 — Zagrebška tovarna; 5 — Varaždinska tovarna; 6 — Osiješka tovarna; 7 — Samoborska tovarna; 8 — Skopska tovarna (Drugi podatki Ø zemljevida so dani v besedilu razprave)

ne veleindustrije in njenih kartelov. Sličen poskus, prikazati razvoj proizvodnje kleja od prvih skromnih kuharjev kleja do sodobnih tovarn, mi ni uspel zato, ker niso bili ti kuharji niti samostojni obrtniki niti člani kakega klejarskega ceha. Ni dvoma, da so kuhali klej tudi strojarji na Slovenskem, le da o tej dejavnosti ni mnogo podatkov. Kuhanje kleja je bil namreč **stranski posel ljudi**, ki so imeli kakorkoli opravka z živalskimi kostmi in kožo. Keess⁷ pravi, da so kuhali klej mnogi strojarji kar sami in da se je šele mnogo pozneje razvila iz tega samostojna obrt. Klej sta pričeli proizvajati na Slovenskem in v Srbiji v osemdesetih letih preteklega stoletja že kar pravi moderni tovarni in to brez poprejšnjih tradicionalnih oblik — samostojne obrti in manufakture.

1. Ljubljanska tovarna

Pričela sta jo zidati poleti 1882 trgovec Samuel Hirschsohn kot podjetnik in Hermann Steinberg kot tovarniški vodja in tehnik; oba sta bila doma iz zgornještajerskega Gradca. Obrat je bil dogotovljen v januarju 1883; v tem mesecu so bili vgrajeni tudi stroji, nakar se je pričela redna proizvodnja.⁸ Podjetje je bilo vpisano pri ljubljanskem sodišču dne 5. marca 1883 z naslovom »Tovarna kostnih proizvodov in kleja«. Pravico, zastopati družbo in podpisovati tvrdko, je imel samo Samuel Hirschsohn.⁹

Po nekaj več kot 6 mesecih obratovanja je izstopil dne 25. oktobra 1883 iz družbe Hirschsohn; na njegovo mesto je bil vpisan Rihard Handl, inženir v Ljubljani. Zaradi te spremembe je bila vpisana dne 2. novembra tvrdka Handl & Steinberg. Tovarni je dovolila hipotečno zavarovan kredit v višini 20.000 gld znana ljubljanska tvrdka Lambert Karel Luckmann.

Zaradi požara v letu 1884 je šlo podjetje Handl & Steinberg v stečaj dne 28. marca 1885. Ukinjen je bil dne 13. januarja naslednjega leta, ko je izdružila tovarno za 31.000 gld tvrdka L. K. Luckmann in jo ponovno spravila v pogon. Po kratkotrajnem obratovanju jo je spet upepelil požar še istega leta 1886.

Ker je prav takrat izstopil Anton Luckmann iz tvrdke L. K. Luckmann, je hitro osnoval z bratom Karlom in Otomarjem Bambergom komanditno družbo Luckmann & Bamberg, ki je prevzela tovarno kleja od velepodjetja L. K. Luckmann. V novi družbi, ki je bila vpisana dne 26. julija 1886, sta delovala Anton Luckmann in Otomar Bamberg kot javna družabnika, Karel Luckmann kot komanditist. Komercialno vodstvo tovarne je imel Anton Luckmann, tehnično Hermann Steinberg, ki je bil sprejet pozneje v podjetje.¹⁰

Približno v tem času je bilo stanje v celotni avstrijski industriji kleja sledeče: leta 1890 je imela Avstrija 11 tovarn kleja s 554 delavci in namoščenci, leta 1906 šele 12 tovarn, toda že s preko 1100 delavci.¹¹ Ti obrati so se razvijali samostojno tja do leta 1903, ko je bila dne 19. marca 1903 ustanovljena na Dunaju »Akcijska družba za kemično industrijo« z glavnico 14.000.000 K. Ta je pomenila znaten preobrat v razvoju avstro-

ogrske industrije kleja, ker je pokupila v prav kratkem času (koncentracija obratov) sledeče do takrat samostojne tovarne kleja: Rannersdorf, Sierndorf, Graz, Praga, Přivoz, Olšany, Vysočany, Ustí, Ljubljana, in si s tem ustvarila koncern oziroma trust, ki je obvladoval veliko večino avstrijske proizvodnje kleja.

Ljubljanska tvrdka Luckmann & Bamberg je ugasnila dne 28. julija 1903; na njeno mesto je bila vpisana dne 16. marca 1904 Akcijska družba za kemično industrijo. Poleg drugih so bili vpisani kot člani upravnega sveta Akcijske družbe sledeči veljaki: Teodor Berliner, tovarnar v Berlinu, stari Anton Luckmann iz Ljubljane, dalje Hans Scheidemandel, industrijalec in komercialni svetnik v Münchenu, potem Emil Claus, rentnik v Münchenu, Adolf Blumenfeld, bančni ravnatelj v Krakovu, itd. Na seji upravnega sveta Akcijske družbe dne 3. marca 1906 je izstopil Anton Luckmann;¹² pri ljubljanskem sodišču je bil izbrisan že dne 29. aprila.¹³ Zaradi njegovega izstopa ni bilo v Akcijski družbi nobenega domačina več tja do oktobra 1934, ko je postal član upravnega sveta nekako iz častnih razlogov in ne čisto gospodarskih, dolgoletni pravni zastopnik ljubljanske tovarne kleja, advokat, župan ljubljanski, senator itd. dr. Vladimir Ravnihar (bil je član upravnega sveta vsaj še v letu 1941).¹⁴

Kupna cena za ljubljansko tovarno kleja se je plačala delno v gotovini delno v delnicah Akcijske družbe. Na videz se je zdela prodaja tovarne ugodna; v resnici ni bilo tako, kajti delnice Akcijske družbe so se izkazale kot skoraj brez vrednosti. Družba je namreč pokupljene tovarne močno preplačala in se je, kot pravimo, prekapitalizirala; zato je vrednost delnic padla.

Že pred Luckmannovim izstopom so se izvršile v avstrijski industriji kleja pomembne spremembe, v katere je posegla celo avstrijska vlada sama: leta 1905 bi se imela izvršiti fuzija šibkejše dunajske Akcijske družbe za kemično industrijo z znano močno berlinsko »Delniško družbo za kemične proizvode prej H. Scheidemandel«. Avstrijska vlada ni odobrila fuzije, ker bi to pomenilo ukinitvev dunajske družbe. Zato so tako prvi kot drugi družabniki obšli vlado z njeno zakonodajo in izpeljali fuzijo tako, da sta, kar je bilo po avstrijskih zakonih dovoljeno, družbi zamenjali delnice: za 35 avstrijskih delnic po 400 K so dobili Avstrijci 3 Scheidemandlove delnice po 1000 M.¹⁵ Tako je prišel Berlin preko Dunaja do lastništva ljubljanske tovarne kleja (v naslednjem besedilu kratko: Ossa; tako se je glasil njen brzojavni naslov).

Delniška družba za kemične proizvode prej H. Scheidemandel je bila ustanovljena dne 18. novembra 1895 s sedežem v Landshutu (pozneje v Berlinu). Delniški kapital ji je znašal tik pred prvo svetovno vojno 11.000.000 M. Ves Scheidemandlov koncern, kakor so imenovali to družbo po njenem ustanovitelju in glavnem delničarju, je bil sestavljen po dejanski fuziji iz 37 podjetij s preko 100 obrati.¹⁶ Prva svetovna vojna je sicer prizadela koncern, a si je hitro opomogel. Dejansko ni nikdar izgubil slovesa, da je največji koncern klejarske stroke v Evropi. Zaključek vojne je zelo spremenil politične in carinske meje, znatno manj tako imenovane industrijske meje in meje koncernov.

Scheidemandlov koncern je obsegal v času med obema vojnama, zlasti še po letu 1930, v glavnem sledeča podjetja in družbe:¹⁷ A. Motard & Co AG, Spandau (izdeloval tehnične maščobe); W. Cuypers & Stalling G. m. b. H., Dresden (proizvajal visokovredna specialna olja); Fattinger Werke für chemische und pharmazeutische Präparate AG, Berlin; Fattinger & Co G. m. b. H., Berlin (predeloval kri); Fattinger & Co AG, Wien (ta tvrdka je imela poseben obrat tudi še v Holandiji); Aktiengesellschaft für chemische Industrie, Wien (to je naša Akcijska družba); »Ossa« AG, Prag (nemška družba na Češkem); Stidsvigs & Hälsingborgs Limfabriker AB, Stidsvig (nemška d. d. na Švedskem); sodeloval je še pri Aktieselskabet Blaakilde Molles Fabrikker, Kopenhagen (udeležba na Danskem); polovično je bil zainteresiran pri Ceres AG für chemische Produkte, Ratibor (sodelležba na Poljskem); bil je zastopan pri Fabrica Rio Grandense de Adubos e Productos Chimicos, Pelotas (nemški kapital v Braziliji); večinoma je bil koncern edini lastnik raznih družb manjšega obsega v Nemčiji. Poleg tega je bil deležnik pri sledečih družbah za zbiranje in nakupovanje surovin ter prodajo končnih izdelkov: Reichsverband für Knochenverwertung »Rohag« G. m. b. H., Berlin; »Concernos« Vertriebsgesellschaft chemischer Produkte G. m. b. H., Berlin; Deutsche Knochen-Industrie G. m. b. H., Berlin. Bil je družbenik pri mednarodni organizaciji »Epidos« (o njej posebej več pozneje).

Drobec tega ogromnega koncerna je bila tudi naša Ossa. Ker ni prišlo od leta 1905 dalje skozi 40 let do nobenih sprememb v lastništvu ljubljanske tovarne kleja, je načelno odločal torej Berlin preko Dunaja o delu in položaju našega obrata vse do nacionalizacije po osvoboditvi. Ko bom v poznejših odstavkih obširneje govoril o kartelizaciji industrije kleja v Jugoslaviji med obema vojnama in o vodilni Ossini vlogi, bomo morali imeti stalno pred očmi spoznanje, kdo je sodeloval o razvoju celokupne industrije kleja v državi.

S propadom avstroogrskega cesarstva in z razbitjem več ali manj enotnega tržišča, opasanega s cesarskimi mejami, se je morala preusmeriti na novo jugoslovansko tržišče tudi naša Ossa. Dne 5. februarja 1919, torej 3 mesece po prevratu, je objavil ministrski svet v Beogradu, da se mora razširiti postopek z imovino tistih državljanov, ki so bili pripadniki držav, sovražnih kraljevini Srbiji, na vso kraljevino SHS. Ta odlok je zadel tudi lastnino Akcijske družbe na našem ozemlju. Zato je sklenila centrala te družbe na Dunaju že v juniju 1919, da bo pustila »nacionalizirati« svoj ljubljanski obrat. Najprej je razpravljal o tem upravni svet, potem še izredni občni zbor Akcijske družbe dne 3. julija 1919.

Nova družba v Ljubljani je bila zamišljena s kapitalom 12.000.000 jugokron = 3.000.000 din (12.000 delnic po 250 din). Ossino vodstvo je pripravilo »nacionalizacijo« že v celoti; izpeljava je bila zaupana v avgusta 1919 njenemu pravnemu zastopniku dr. Vladimirju Ravniharju.¹⁸ »Da se to še ni izvedlo, je bila — kot je nekaj pozneje izjavil dr. Ravnihar — stvar razmer v Jugoslaviji.« Leta 1924 je bil ukinjen nad Oso tudi državni sekvester. V pogodbi, sklenjeni naslednjega leta med republiko Avstrijo

in kraljevino SHS, se je predvidelo, da more terjati Jugoslavija delitev, to je, odcepitev Osse od centrale na Dunaju. — Ker ni bila taka zahteva nikdar predložena ali objavljena, tudi ni bilo sprememb.¹⁹

Prvotna nervoza na Dunaju se je zaradi takega razpleta »nacionalizacije« pomirila in centrala Akcijske družbe se je mogla mirneje posvetiti organizaciji nakupovalne in prodajne mreže. Ker niso nastopile nobene spremembe v sami Akcijski družbi, jo moremo torej pojmovati kot holding company (krovno družbo) berlinske Delniške družbe za kemične proizvode.

Po prevratu je bilo treba Osso najprej obnoviti in modernizirati, kajti požar v decembru 1918 jo je precej poškodoval. V ostalem je bil obrat do takrat še dokaj majhen: tik pred prvo svetovno vojno je proizvedel po 76,4 vagona kleja in 235,6 vagona kostne moke. Vojna je proizvodnjo še bolj zmanjšala: povprečno so proizvedli le po 6 vagonov kleja in 86 vagonov kostne moke.²⁰

Nihanje proizvodnje, izvoza in domače potrošnje Ossinih proizvodov prikazuje diagram št. 1. Iz njega je razvidno, da bi za vso kraljevino Jugoslavijo zadostovala pravzaprav ena sama tovarna kleja. Primerjajoč ta diagram z onim št. 2, spoznamo, da ni bila proizvodnja beograjske tovarne kleja in vseh ostalih podobnih obratov velika. Ker je bil razvoj v industriji kleja pač tak, kakršnega bom popisal, je morala iti Ossa z znatnim delom svojih proizvodov na tuja tržišča, zlasti v Italijo. Le-ta je bila prvovrstni kupec ljubljanskega kleja tja do sankcij proti njej. V letih od 1926 do 1935 je Ossa izvozila v Italijo letno od 30 do 60 vagonov kleja. Po sankcijah se je preusmerila predvsem v ZDA in bližnji ter srednji Orient z vsemi svojimi proizvodi: s končnimi (kostni klej, kožni klej, tehnična želatina) in s stranskimi (kostna moka kot umetno gnojilo, kostna mast za rabo v industriji mila, industrijska mast za tehnična mazila).

S tem, da je v celoti kupila dne 17. decembra 1937 Delniška družba za kemične proizvode prej H. Scheidemandel že omenjeno tvrdko A. Motard & Co AG, Spandau, in se preimenovala v »Scheidemandel-Motard-Werke Aktiengesellschaft, Berlin«, ni prišlo v lastništvo delnic do nobenih sprememb; v bistvu je ostalo vse pri starem, le ime se je predrugačilo.

2. Beograjska tovarna

Po nepreverjenih podatkih je pričel proizvajati klej v kraljevini Srbiji že leta 1885 Manojlo Munk sam v manjšem obratu v Beogradu.²¹ Leta 1910 se je preobrazilo podjetje v delniško družbo z naslovom »Delniška tovarna spodija in kleja prej M. Munk & Co« (v naslednjem kratko: Munk).²² Ker je bila to edina tovarna v kraljevini Srbiji in ker so vse kosti pripadale le njej, se je razvijala dokaj nemoteno. Zato je bila finančno na trdnih nogah: imela je osnovno glavnico v višini 300.000 zlatih francoskih frankov (6000 delnic po 500 zl. franc. frankov). Na dan zadnjega decembra 1920 je izplačala družba 10-odstotne dividende še v fr. frankih.²³

V novih okoliščinah po prevratu je bil obrat hitro pritegnjen v zapleteno politiko visoko razvitega srednjeevropskega kapitalizma. Na to

je vodstvo podjetja najprej reagiralo tako, da se je zadržalo nekako rezervirano, ker ni bilo pripravljeno oziroma še zrelo za visoko gospodarsko politiko. Toda dolgo ni moglo ostati pri tem, ker je hotela prodorna Akcijska družba na vsak način vstopiti v krog Munkovih delničarjev z namenom, da bi tako lažje reševala in rešila vprašanje ureditve surovinske baze na ozemlju Jugoslavije in še vrsto drugih važnih problemov. Tako Munk kot Ossa sta se dobro zavedala, da sta neenaki sili: v Beogradu majhna proizvodna zmogljivost in skromni kapitali, v Ljubljani nekoliko-krat večja proizvodnja in dosti večji kapital (povrh vsega tuji kapital). Ljubljanska tovarna kleja je imela zaledje v Dunaju oziroma Berlinu, beograjska tovarna v svojih kapitalistih-delničarjih in v svojih ministrstvih. Munk je vedel, da je šibkejši član, da pa mora priti z Oso v stik zaradi ureditve mnogih nejasnih vprašanj, če noče, da ga bo le-ta v svoji težnji po razširitvi zadušila.

Dejansko so se pričeli prvi razgovori med Oso in Munkom že v jeseni leta 1919, se nadaljevali februarja in julija 1920 v Ljubljani ter oktobra istega leta v Beogradu. Vendar je prišlo do trdnega dogovora šele dne 1. februarja 1921 na Dunaju, ko je bil podpisan dogovor, da bosta Ossa in Munk delovala za jamstvo svojih obojestranskih interesov v Jugoslaviji samo skupno. Zaradi zedinitve interesov obeh družb so se predvidevale sledeče tri možnosti: 1. Munk bi se udeležil pri Ossi z vsoto 250.000 din in bi tudi dobil mesto v njeni upravi. 2. Ossa bi se udeležila pri Munku z vsoto, ki bi bila enaka tretjini Munkovega delniškega kapitala, Munk pa pri njej za isto vsoto. 3. Če bi se izkazalo kot praktično in če bi na to pristali ostali Munkovi delničarji, bi se celo izvršila fuzija obeh družb. Tako bi nastala nova delniška družba, ki so ji improvizirali naslov »Združena kemična industrija [države] SHS, prej Akcijska družba za kemično industrijo in Tovarna spodija in kleja d. d. prej M. Munk & Co«.

Manojlo Munk je sporočil v razgovorih na Dunaju z vodilnimi ljudmi Akcijske družbe dne 7. in 9. decembra 1921, da namerava postaviti novo tovarno in zato organizirati tudi novo delniško družbo. Točki 1 in 3 je sploh odklonil; misel o obojestranski izmenjavi delnic (gl. točko 2) je odbil z utemeljitvijo, da Ossa še ni »nacionalizirana«. Dunajčani so to »preslišali« in ponujali Manojlu Munku v zameno celo tudi visokostoječe Scheidemandlove delnice. V začetku je Beograjčan odklanjal to možnost, vendar je Akcijska družba vztrajala pri zamenjavi delnic.

Munk je končno popustil. Nadaljnji dogovori v smeri uresnitve medsebojnih udeležb so toliko dozoreli, da je bila dne 4. novembra 1922 sklenjena sledeča pogodba: Munk se udeleži s 40 % svojega delniškega kapitala, torej s 120.000 din v delnicah (240 delnic $\times$ 500 din = 120.000 din), pri Ossi, ta z isto vsoto v delnicah pri Munku. Munk bo položil vsoto pri kaki sporazumno določeni banki. Delnice bi se seveda obojestransko blokirale za ves čas trajanja dogovora. Zaradi zamenjave delnic bi obe družbi izmenjali tudi upravne svetnike. Na ta način bi nastal bloksindikat, povezan z interesno skupnostjo. — Dalje je bila, kar je treba tudi podčrtati, dogovorjena obojestranska podpora v vseh tehničnih in komercialnih vprašanjih; tako so na primer določili tipe kleja, da so s tem utemeljili

paritetno prodajo tega izdelka.²⁴ Dogovor se je sklenil za 10 let, torej do 30. septembra 1932.

Kljub temu, da je bila pogodba podpisana, ni bila nikoli uveljavljena. Munk se zanj ni navduševal, ker je videl v njej likvidacijo svoje stvarne samostojnosti. Potisnil je v ospredje zamisel o osnovanju docela nove družbe. Zato so se že v januarju 1923 dogovorili o sledečem: Beograjska delniška tovarna in Akcijska družba na Dunaju bosta skupno nastopili za osnovanje nove delniške družbe v Beogradu ali Zemunu, ki naj zgradi novo tovarno kleja na zemljišču, ki bi ga dobila v Zemunu. Po Munkovem predlogu bi bila njegova skupina udeležena v novi družbi, ki bi imela 3.000.000 din osnovnega kapitala, s 60 % (drugi predlog 55 %), Ossa s 40 % (drugi predlog 45 %). V trenutku, ko bi začela obratovati zemunska tovarna, bi bil stari beograjski obrat opuščen. Ko bo Zemun že v pogonu, bo določen zanj kontingent kosti s 17,7 % skupne količine jugoslovanskih kosti (Munkov protest, češ da je premalo). Dokler bo v obratu le beograjska tovarna, ne bo smela njegova skupna količina proizvedenega kleja preseči 10 vagonov (1 vagon = 10 ton). Ta klej naj bi se prodajal predvsem v Srbiji. Kostni zdrob, ki bi se ne uporabil za izdelavo kleja, bi bil Munk dolžan oddati Ossi, letno najmanj 20 vagonov. Beograjčan se je dalje obvezal, da niti ne bo sprejel v svojo novo družbo drugih deležnikov razen Osse niti se ne bo udeležil pri nobenem podobnem podjetju v Jugoslaviji.²⁵ Dogovor je stopil v veljavo dne 15. januarja 1923 in bi veljal 3 leta. Zaradi že znanega razpleta zadev z Oso — nacionalizacija se ni izvedla — ni bila niti ta kombinacija nikoli uresničena; važna je kot dokument, na kakšne načine vse se je skušal vriniti tuji kapital v do takrat čisto domače kapitalistično podjetje.

Manojlo Munk je končno sam osnoval delniško družbo, ki so ji bila pravila odobrena 22. maja 1923 in se je imenovala »Ossa a. d. za hemijsku preradu kostiju i životinjskih odpadaka, Beograd« (pozneje je moral na zahtevo Akcijske družbe opustiti besedo »Ossa«). Nova družba je bila vpisana 13. avgusta istega leta, medtem ko je zemunska tovarna menda pričela z delom zgodaj spomladi 1925, ker je bila sklenjena likvidacija stare družbe že na občnem zboru 12. aprila 1925.²⁶ Nova družba se je imenovala »Munk a. d. za hemijsku preradu kostiju i životinjskih odpadaka, Beograd«. Bila je utemeljena za 100 let in je imela osnovno glavnico 3.000.000 din (600 delnic po 5000 din). Glavna deležnika sta bila industrialca Manojlo Munk in Maks Herzog, manjši pa knjigarnar Geza Kohn, univ. prof. A. Stevović, trgovec Svetozar T. Stojadinović, upokoj. direktor ministrstva Đorđe Ranojević itd.²⁷

Že v avgustu 1923 je obiskal Manojla Munka tudi tovarnar Leiner iz Budimpešte. Madžar se je hotel udeležiti iz nasprotovanja proti Ossi pri zemunskem podjetju s 30 %, da bi tako lažje konkuriral ljubljanski tovarni, vendar je Munk odklonil udeležbo in ostal neodvisen. Madžari so še v januarju 1924 upali dobiti Munka v svoje roke, vendar jim to tudi tokrat ni uspelo.²⁸

Po opisanih spremembah se je družba nekako pomirila in se posvetila izgradnji tovarne v Zemunu (beograjsko je opustila; tu sta ostala

samo sedež podjetja in skladišče za kosti).²⁹ S tem, da je steklo delo v zemunskem obratu, so prenehale vse manjše pogodbe in dogovori z Oso, ki nikakor ni mogla prodreti v Munkovo delniško družbo. Zato so šele po uvrstitvi zemunskega obrata prešli na politiko kartelnih pogodb.

Število Munkovih delavcev se je ves čas med obema vojnama sukal v glavnem okoli številke 50, proizvodnja kleja je napredovala tako, kot kaže diagram proizvodnje.³⁰

Kot vidimo, je proizvodnja zdržema naraščala in podjetje ni čutilo krize v letih 1932 do 1934. Za leta po 1935 nimam podatkov, zato ne vem za nihanje proizvodnje do razpada kr. Jugoslavije.

Takoj po okupaciji leta 1941 je bil Munk razlaščen. To se je izvršilo takole: sedež uprave je bil enostavno prenesen iz Beograda v Zemun in tu v smislu ustaških protijudovskih zakonov vse zaplenjeno kot judovsko podjetje. Za njegov obrat, ki se je v ostalem prav kmalu ustavil zaradi pomanjkanja premoga, se je javilo več kupcev (baje tudi neka italijanska skupina), med njimi Ossa kot najresnejši in najvažnejši. Zemun je geopolitično pripadal NDH, v gospodarskem oziru področju Srbije. Zato ni bilo povsem jasno, če spada oddaja judovskih obratov v Zemunu v pristojnost nemških ali hrvatskih oblasti.³¹ Ossa se je potegovala le za nakup tovarne kot take, ne tudi za prevzem družbe, ker se ni vedelo za Munkove dolgove in ostale obveznosti. Vidimo, da je hotela Ossa z nakupom te tovarne izkoristiti neredne vojne oziroma okupacijske razmere za razširitev na račun svojega največjega tekmeca za nadaljnji razvoj po koncu vojne.

Ustaške oblasti se z Munkom niso mogle okoristiti, čeprav se je njegov obrat še v oktobru 1941 uradno cenil na 18.936.360 kun.³²

Nisem mogel preveriti govoric, da so baje spustili v oktobru 1941 v pogon manjšo tovarno kleja v Zaječaru. No drugih vesteh v Paraćinu.³³

3. Šoštanjska tovarna

Ustanovljena je bila leta 1895; lastnici sta ji bili dunajski tvrdki Nieckerl & Co in »Agraria«.³⁴ Pri delni »nacionalizaciji« po prevratu je sodelovala tudi Ljubljanska kreditna banka z nakupom manjšega paketa delnic. Podjetje »Kemična tovarna d.d. Šoštanj« (v naslednjem kratko: Šoštanj) je bilo kot tako vpisano dne 27. februarja 1920. Ossi je bilo zelo nevarno iz dveh razlogov: prvič zato, ker ga je vodila skupina, ki je bila iz osnove nasprotna Ossi, drugič zato, ker je bila njegova zmogljivost znatna, nekako 24 vagonov kleja letno,³⁵ kar je znašalo približno 1/4 do 1/3 Ossine proizvodnje. Tolikšna zmogljivost v nasprotnikovih rokah bi se mogla kaj lahko združiti z drugimi proizvajalci kleja v zvezo mimo Ose ali celo proti njej. Zato bomo razumeli, da je vzela Ossa leta 1921 z velikim zadovoljstvom na znanje Munkovo izjavo, da se ne bo povezoval s skupino Kutscher, ki je vodila Šoštanj.³⁶

V dogovoru, ki sta ga sklenila in podpisala glede prodaje kleja Ossa in Šoštanj dne 6. maja 1924 v Ljubljani,³⁷ sta ugotovila, da sta si sicer konkurenčna in da dajeta drug drugemu proste roke v prodaji kožnega kleja, da pa se zedinjujeta glede prodaje kostnega kleja. Vendar ni stal Šoštanj finančno na pravih trdnih nogah. Spomladi 1925 je ustavil obrat in ga ni nikoli več obnovil.³⁸ — Pravni zastopnik tvrdke je bil dr. Fran Mayer, advokat v Šoštanju, direktor obrata inž. Ernest Grätzer.³⁹

Stečaj je bil razglašen dne 23. aprila 1926.⁴⁰ Prvo zborovanje upnikov se je vršilo dne 27. maja 1926.⁴¹ Bilanca Šoštanja je takrat pokazala znaten primanjkljaj:

pasiva	. . .	7,581.365,42 din
aktiva	. . .	4,254.030,65 din
primanjkljaj		3,327.334,77 din

Zaradi stečaja je izgubila veljavo tako pogodba glede kontingentiranja kosti kot vsi ostali dogovori. Tovarno je kupila Usnjarna Franc Woschnagg & sinovi v Šoštanju. Že dne 19. novembra 1926 je bila sklenjena med Oso in usnjarno tako imenovana razvezna pogodba, kjer je Woschnagg pristal na to, da ne bo obnovil v Kemični tovarni predelovanje kosti in klejnega usnja z namenom pridobivanja kleja za čas od 1. decembra 1926 do 1. decembra 1930. Kot odškodnino za to odpoved mu je plačala naša Osa vsoto 7000 dolarjev. Usnjarna je obdržala pravico, da sme naprave za proizvodnjo kleja prodati, toda nikakor ne kaki novo se snujoči tovarni za predelovanje kosti ali klejnega usnja v državi.⁴² S tem je Šoštanj za vedno prenehal proizvajati klej; Osa se je dokončno znebila prvega nevarnega tekmeca.

4. Zagrebška tovarna

Leta 1919 se je pričel baviti v Zagrebu s proizvodnjo barv in lakov Bernard Moster.⁴³ Dne 9. decembra 1920 je preobrazil podjetje v delniško družbo z naslovom »Moster tvornica lakova i boja d.d. Zagreb«. Predsednik je bil Robert Leibenfrost, prvi podpredsednik Julio Maass (oba z Dunaja), drugi podpredsednik in ravnatelj sam Bernard Moster.⁴⁴ Prvotno so bile pravzaprav delnice v njegovih rokah, so pa prav kmalu prešle v last bank, ki so ga finansirale. Sredi junija 1927 je Moster izstopil iz družbe zaradi sporov in sam začel 5 mesecev pozneje ponovno proizvajati lake s firmo »Moster industrija lakova«, ki ji je formalno bil lastnik njegov sin inž. Ervin Moster. Tovarna se je dobro razvijala, tako da jo je mogel lastnik leta 1930 znatno razširiti. Konec leta 1933 je bil dograjen tudi objekt za izdelavo kleja. Ervin Moster je bil izbrisan, vpisan spet Bernard Moster; tvrdka se je preimenovala v »Bernard Moster kemijske tvornice« (v naslednjem kratko: Moster). Tihi družabnik je postal pozneje dr. Aleksander Moster z vlogo 500.000 din.⁴⁵ Klej so pričeli proizvajati v maju 1934.⁴⁶ Proizvodnja je znašala:⁴⁷

leta 1934 7,5 vagonov

leta 1935 14,5 vagonov

leta 1936 6,0 vagonov

Od decembra 1935 dalje⁴⁸ so tekla pogajanja med Osso in Mosterjem o tem, naj bi slednji prenehal s proizvodnjo kleja (tačas se je se vedno govorilo, da pripada Moster Rotschildovemu koncernu), kar se je tudi zgodilo v smislu sporazuma, podpisanega dne 5. julija 1936 (več o tem bom pisal pri domačih kartelnih pogodbah). — Tako je umolknil drugi konkurent.

Po okupaciji, v začetku septembra 1941, je prešlo Mosterjevo podjetje kot judovska last v roke NDH.⁴⁹ Celotna tovarna je prenehala obratovati, ker ustaši niso imeli nobenega strokovnjaka za to panogo industrije (stari Moster je emigriral, sinova sta bila aretirana in odpeljana iz Zagreba). Hrvati so nujno potrebovali klej, zato je Ossa upala, da se bo s pomočjo zagrebškega Obrtničkega zbora (obratna zbornica) mogla udeležiti pri zagrebški tovarni z 49 % udeležbe, medtem ko bi Obrtnički zbor imel 51 % udeležbe. Pogajanja so potekala na osnovi ustaške odločbe z dne 7. avgusta 1941, naj novo osnovana državna gospodarska komisija spravi prenos posesti kateregakoli podjetja na tujce v soglasje s koristmi države. Ossi je uspelo dobiti prvenstvo med interesi in Moster je bil nekako rezerviran zanj. Tovarna lakov, obrat kleja, zemljišče, stroji in stavbe so bili ocenjeni avgusta 1941 na okoli 5.000.000 kun. Centrala na Dunaju je sporočila Ossi, naj se pogaja še dalje in naj si izgovori končni pristanek Scheidemandlove družbe. V primeru nakupa bi zmogla Ossa sama s svojimi tehnikami prav kmalu vzpostaviti obratovanje.

Sredi marca 1942 so ustaši izzvali prekinitev pogajanj z Osso, in to kljub temu, da se je zadnji predlog udeležbe glasil 40 % : 60 % v korist Hrvatov. Zaradi prekinitve je odstopila tudi Scheidemandlova družba od potegovanja za nakup tako Mosterja kot Munka. Nevarnemu Ossinemu prodiranju je bila s tem odbita ost.

Pozneje se je izvedelo, da se snuje v Zagrebu menda Kemična tovarna d. d.,⁵⁰ ki pa, kot se zdi, ni bila uresničena, ker ni o njej v virih nobenih glasov več.

5. Osiješka tovarna

Leta 1921 je bil zgrajen v Osijeku obrat za proizvodnjo kleja, ki do leta 1924, ko je bil naproday, še ni bil v obratu. Prirejen je bil za predelavo okoli 150 vagonov kosti letno. Dejansko je bil last koncerna »Montan- und Industrialwerke vormals Joh. Dav. Starck« iz Prage, formalno pa tvrdke »Franjo Schram i drugovi, trgovačko društvo, tvornica za tutkalo, Osijek«.⁵¹ Kostno maso bi prevzemalo podjetje Jurij Schicht d. d. Osijek, ki je tudi pripadalo temu koncernu. Tovarna kleja je bila na prodaj za Kč 1.200.000.⁵²

Razvoj v naslednjih desetih letih mi ni točno znan. Še za leto 1933 se navaja kot lastnik Fr. Schram i komp., osiječko trgovačko društvo za

hemijsku industriju.⁵³ Za leto 1934 zvedemo, da je bil lastnik obrata neki Pirc, zakupnik pa Willy Breuer. Ta se je Ossi pismeno obvezal s pogodbo, podpisano v Osijeku dne 10. maja 1934, da bo takoj ustavil izdelavo kleja in se je ne lotil najmanj 10 let, da bo vse naprave demontiral, razvezal zakupno pogodbo s Pircem in službeno razmerje z Martinom Kneblom. Kot odškodnino za vse to je prejemal Willy za tvrdko Bratje Breuer plačilo 30% od nakupa kleja v času maj 1934—april 1936; tvrdka se je obvezala, naročati klej pri Ossi od podpisa pogodbe dalje. Če bi ga kupovala drugje, bi plačala kazen 5 din/kg.⁵⁴ — Poražen je bil tretji tekmovalec.

6. Varaždinska tovarna

Tvrdko je osnoval Zvonko Zubanjek, trgovec v Varaždinu; imenovala se je »Kemijaska industrija Zubanjek i drug k. d.« (k. d. = komanditna družba). Njegov tihi družabnik je bil Armin Kelemen iz Budimpešte. Skupaj 250.000 din sta vplačala tudi dr. Herman in Teodor Berger (ta je bil obratovodja tovarne). Slednjima dvema je dalo denar pravzaprav njuno budimpeštansko sorodstvo.⁵⁵ Do decembra 1933 je bila tovarna že sezidana; kmalu zatem so jo tudi notranje opremili. Obratni vodja je bil inž. Hoffmann, ki je prej delal v neki milarni v Budimpešti. Računalo se je, da bo Zubanjek pridobil okoli 10—12 vagonov kožnega kleja letno.⁵⁶ Obrat je dejansko pričel s proizvodnjo v maju 1934.⁵⁷

Toda že po enem letu je bila skupina Bratje Hary (trgovina s surovim in izdelanim usnjem, z mešanim blagom in z deželnimi pridelki) v Zubanjekovi komanditni družbi prisiljena, da je dne 9. maja 1935 podpisala z Oso načelni dogovor, da je pripravljena ustaviti proizvodnjo kleja čim prej, vendar najpozneje sredi septembra 1935. Končni sporazum je kulminiral v tem, da se je tvrdka obvezala za vsoto 20.000 din, da ne bo obratovala od srede septembra 1935 najmanj do srede maja 1936.⁵⁸

Ko sta se v tej dobi »mirovanja« Varaždina pogajala Ossa in Munk v decembru 1935 z Mosterjem tudi o ustavitvi zagrebške tovarne kleja (gl. zgoraj), sta se dogovorila, da morata poprej dokončno likvidirati »problem Varaždin«. Tako je ta dejansko prenehal za vedno z delom »zaradi nerentabilnosti« v juniju 1936, čeprav je imel nekoč v načrtu, da bo spomladi 1936 postavil še obrat za proizvodnjo kostnega kleja.⁵⁹ — S tem so izrinili za vedno s trga četrtega proizvajalca.

7. Skopska tovarna

Skromni obrat je bil vpisan in je pričel z delom spomladi 1935 ter se je imenoval »Radnja za proizvodnjo tutkala Dimče Vučidolca, Skoplje«. V njem so bili deležniki Dimče Vučidolac, Danilo Jančulović in dr. Josip Jančulović, vsi iz Skoplja.

Imenovani so v Beogradu podpisali z Munkom dne 9. septembra 1935 odpovedno pogodbo (več o njej gl. pri kartelnih pogodbah). — V kapitulacijo so primorali petega proizvajalca kleja.

8. Somborska tovarna

V začetku leta 1935 je pričel komaj opazno s proizvodnjo kleja v Somboru Ljudevit Haip. Ker je delo le nekako napredovalo, je objavil lastnik sredi junija 1936 mali oglas v slovenskih časnikih,⁶⁰ da išče trgovske zastopnike za prodajo svojega kleja. Vendar je bil obrat bolj lokalnega značaja, ker je predelal letno le 20—30 vagonov kosti. — Klej je proizvajal še v oktobru 1941.⁶¹

Na kratko se moram dotakniti še dveh podjetij, čeprav nista bila prava proizvajalca kleja: prvo se je ukvarjalo s proizvodnjo mila, drugo je samó nameravalo proizvajati klej za lastne potrebe. Prav zaradi znatnega izkoriščanja kosti je bilo prvo podjetje za Osso večji predmet pozornosti in diplomacije kot zapoznele težnje drugega.

Prva bos.-herceg. tovarnica sviječa, sapuna, kristal-sode i masnih proizvoda »Vila« d. d. Sarajevo. Podjetje je bilo osnovano leta 1894; v delniško družbo je bilo spremenjeno leta 1910.⁶² Leta 1923 je kupila skoraj vse njegove delnice Akcijska družba, da bi mogla s tem nadzorovati enega izmed potrošnikov kosti na ozemlju, ki je pripadalo po kartelni pogodbi z Munkom le njej. Že dne 25. maja 1925 sta sklenili Ossa in »Vila« dogovor (ta seveda v glavnem samo še kot naslov), s katerim se druga odpoveduje ekstrakciji kosti in prepušča prvi 48 vagonov kosti s svojega nakupovalnega področja. (»Ker je pričakovati ukinitvev proizvodnje mila in sveč... opuščamo do nadaljnjega nakup vsakovrstnih živalskih odpadkov, tako da morete neovirano nakupovati v našem nakupnem rajonu.«). Za to odpoved je prejela »Vila« denarno odškodnino:

leta 1925	240.000 din
leta 1926	240.000 din
leta 1927	180.000 din
leta 1928	100.000 din
Skupaj	760.000 din

Pogodba je veljala do 31. decembra 1928.^{62a} Mesec dni pred njenim potekom je bilo sklenjeno, da se podaljša za naslednjih 5 let, vendar s sledečo spremembo: Ossa mora plačati še v teku veljavnosti pogodbe nadaljnjih 350.000 din za stroške, ki so nastali v zvezi z »utišanjem« tovarne. Z besedo »utišanje« so se označili nič več in nič manj kot ustavitve in konserviranje vseh strojev in naprav, vzdrževanje tovarniške zgradbe in plača za nadzornika. Dalje je dala »Vila« Ossi brezplačno v uporabo suh prostor za skladišče kosti. Končno so se sporazumeli o morebitni prodaji »Vilinih« strojev: Ossina odkupnina za »utišanje« bi se znižala za toliko, za kolikor bi bili stroji prodani.^{62b} Ker se pogodba ni odpovedala do 30. septembra 1933, je veljala do konca decembra 1938. Že med tem časom, dne 5. septembra 1936, sta kupili dve privatnici tovarniško zemljišče in poslopje razen strojev za vsoto 200.000 din, Ossin ravnatelj pa je njima prodal za isto ceno 1500 delnic tvrdke »Vile«, ki so bile nominalno vredne le 75.000 din.⁶³

Bat'a v Borovu. V začetku decembra 1939 se je pojavil v časnikih oglas, da išče kombinat Bat'a strokovnjaka za izdelavo kleja iz odpadkov usnja.⁶⁴ Usnje za čevlje je kupoval Bat'a v raznih tovarnah; nekaj izmed njih je delalo izključno zanj, na primer usnjarna v Mokronogu. Bat'a sam ni izdeloval usnja vse do začetka leta 1939. Ko je šla v stečaj usnjarna »Beli orao« pri beograjski klavnici, jo je le-ta kupil in pričel prodajati klejno usnje Munku v mesečni količini 3—4 vagone. Za svojo tovarno gume je kupoval klej pri Ossi:

leta 1935	200 kg	leta 1937	500 kg
leta 1936	11.000 kg	leta 1938	11.500 kg
	leta 1939	12.500 kg	

Proti koncu leta 1939 se je odločil Bat'a, da bo sam proizvajal klej v manjšem obratu, ki ne bi konkuriral ostalim jugoslovanskim proizvajalcem. Usnjarno se je nameril zgraditi v Kakanju. Ker mi manjkajo nadaljnji podatki o proizvodnji kleja v obsegu njegovega kombinata, ne morem reči, kakšen je bil njegov poznejši odnos do Osse.

NAKUPOVALNA MREŽA

A. V Avstro-Ogrski

Največja težava za industrijo papirja je bila ustvaritev dobre prodajne mreže za svoje izdelke. Nakup surovin in polsurovin (celuloze, lesovine, kaolina, odpadnega papirja) ji ni povzročal posebnih težav. Videli smo, da je bilo bistvo kartelizacije industrije papirja v kontingentiranju proizvodnje, se pravi, v naprej zajamčeni prodaji določene množine končnih izdelkov preko prodajnega urada, enega izmed glavnih stebrov kartelne politike te veje industrije. Pri industriji kleja je bil položaj prav obraten: težišče se je sukalo okoli vprašanja, kako pridobiti in zajamčiti tovarnam zadostne količine surovin, to je kosti. Zato je moral pobudnik kartelov industrije kleja predvsem misliti na učinkovito nakupovalno mrežo in na nakupovalni urad kot osrednji regulator pravičnega delovanja kartelov. Ker je skoraj nemogoče ločiti funkcijo nakupovalne mreže od funkcije samih kartelov v industriji kleja, mi gre v tem poglavju le za to, da orišem razvoj in delovanje nakupovalne mreže v organizacijskem smislu, da spoznamo zunanost nakupovalne mreže kot take.

V jeseni leta 1906 je bilo ustanovljeno nakupno združenje v Avstriji z naslovom »Compra d. z. o. z. za trgovanje s surovinami za kemične proizvode, Berlin«. Njej so se pridružile tudi tiste nemške tovarne Scheide-mandlovega koncerna, ki so redno nakupovale kosti v Avstriji.

Zaradi nesoglasij spričo poseganja v pravice drugih tovarn in zaradi nekaterih nepopolnih določb se je prešlo po 6 letih na drugačen sistem nakupovanja kosti: Maja 1912 se je ustanovila vrhovna avstro-nemška družba »Rohag« Dunaj-Berlin (Rohprodukten-Handels-gesellschaft m. b. H.).

K njej so pristopili skoraj vsi pomembnejši trgovci obeh držav. Interesna skupnost med Rohagom in Delniško družbo za kemične proizvode se je izvršila tako, da so prevzeli Rohagovi deležniki še delnice Delniške družbe v višini 2.000.000 M.⁶⁵

»Compra« je bila zato razpuščena s 1. januarjem 1913. Namesto nje sta nastali dve manjši nacionalni družbi: v Avstriji »Colla družba z o. z. za nakup in prodajo kosti«, v Nemčiji slični »Concernos«.

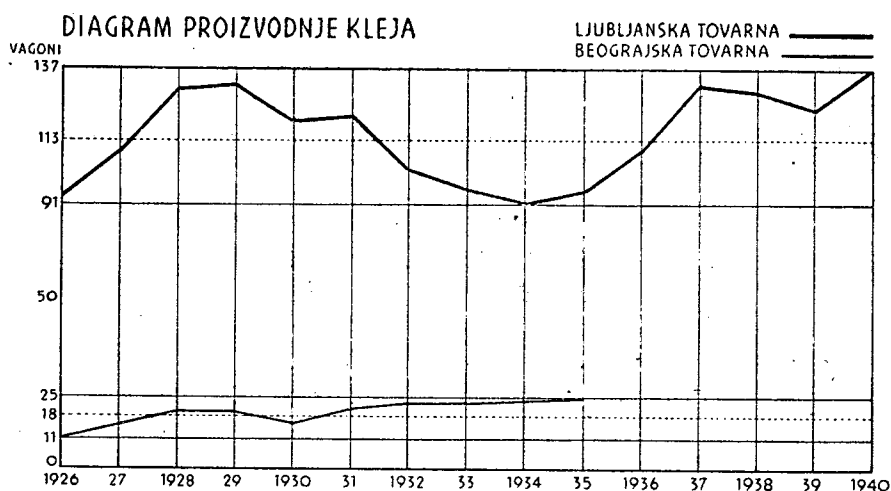
Zaključek prve svetovne vojne je resda vnesel določene spremembe v vso to organizacijo, ki je do takrat obsegala domala pol Evrope, toda kaj kmalu je v bistvu vse spet stalo na starih temeljih. Družba Rohag Berlin-Dunaj je takoj po končani vojni pričela znova z delom, ker je bila v službi Scheidemandlovega koncerna, ki ga prevrat tudi ni mnogo prizadel.

B. V Jugoslaviji

Po letu 1918 ni bila prodaja izdelkov za jugoslovansko industrijo kleja težko vprašanje. Dobro se je prodalo vse, kar se je proizvedlo; spričo tega je bil uvoz kleja ves čas Jugoslavije med obema vojnama neznaten in brez posebnega učinka na cene domačih proizvodov, saj se je sukal le v višini 2—3 vagonov. Uvoz kleja po dumping cenah je prakticirala le Sovjetska zveza; o tem občasnem malenkostnem uvozu bom še govoril.

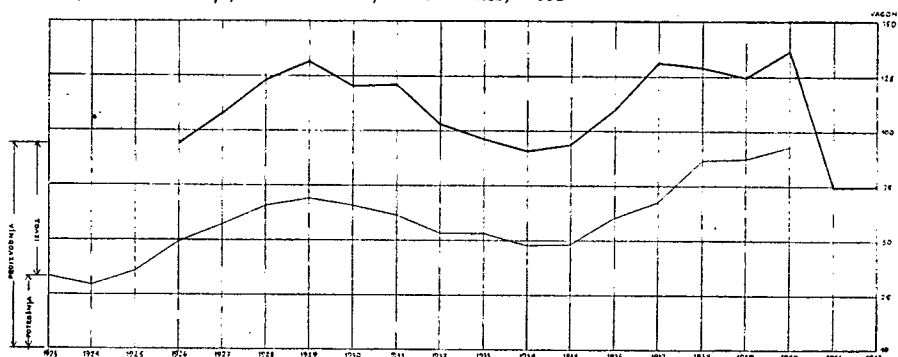
Tudi Ossa se je kot last dunajske oziroma berlinske industrijske delniške družbe opirala na Rohagovo organizacijo nakupovanja kosti. Ker ni mogel več posegati Rohag sam neposredno na tisti del jugoslovanskega ozemlja, ki je pripadalo pred prevratom avstroogrnskemu cesarstvu, si je v Ljubljani osnoval reprezentanco. Rohagovo predstavništvo za kr. Jugoslavijo je imelo sedež v Ljubljani oziroma stvarno v ravnateljstvu Osse, ki ga je vodil od prevrata dalje komercialni ravnatelj Edo Bader. Ljubljansko zastopstvo družbe Rohag se samo seveda ni bavilo z nakupovanjem kosti, ampak je delovalo kot posredovalec smernic dunajskega oziroma berlinskega Rohaga, kot vodja dela in organizator ter nekaj »teoretični« organ, ki je določal posameznim tvrdkam tudi področja nakupovanja kosti, medtem ko so se praktično ukvarjale z nakupom kosti po cenah, ki jih je določalo Rohagovo zastopstvo v skladu s koristmi in načeli centrale, tvrdke, ki so se imenovalе »Obnove«. Vodilne osebnosti le-teh so bile člani direktorija Rohagovega zastopstva. Najbolj znani člani so bili poleg vodje Ede Badra še: Edo Funk, ravnatelj zagrebške Obnove, ki je bila afilijacija dunajske tvrdke Bunzel & Blich, dalje Šandor Török, vodja sarajevske Obnove in drugi. Obnove so bile v Ljubljani, Zagrebu, Beogradu, Osijeku, Sarajevu. Osiješko Obnovo je predstavljala tvrdka Adolf Kraus sen. iz Osijeka, vinkovsko tvrdka Jakob Schlesinger v Vinkovcih, ljubljansko pa tvrdki Viktoriji Pelzhofer in V. Rohrmann. Organizirati dobro in zasledljivo nakupovalno mrežo v Jugoslaviji je bilo delo, ki je terjalo večletne napore. Zato je razumljivo, da so v začetku dajali našim Obnovam premije za presežek določene količine kosti.

Že na pogajanjih dne 4. novembra 1922 med Osso in Munkom je bilo dogovorjeno, da bo Munk pristopil k Rohagu oziroma k njegovemu predstavništvu v Ljubljani, ko pa bo izpraznjeno kako mesto v mednarodnem nadzornem svetu, bo predlagan tudi tam za izvolitev⁶⁶ (kar se ni nikoli zgodilo). Ker so po drugi strani obstajale tesne vezi med Osso in Munkom tudi glede nakupovalne mreže oziroma kontingentiranja kosti, točneje rečeno, ker je Ossi uspelo vključiti v svoj sistem nakupovanja tudi Munka, je tako dobil avstro-nemški Rohag pregled nad kostnimi posli in njihovo nadzorstvo tudi v Srbiji.⁶⁷ S tem se je dejansko razširila Rohagova organizacija srednjeevropske surovinske baze in njegovo delovanje prav do bolgarskih in grških meja, nekaj, kar se pred prevratom ni nikdar zgodilo. Na pogajanjih Rohag-Munk dne 22. novembra 1922 je bilo potrjeno, da se vrši nakup kosti v Jugoslaviji izključno samo preko ljubljanskega Rohagovega predstavništva. Munk je dobil kontingent kosti v višini 80 vagonov, ki ga je smel nabrati v Srbiji. Za količino preko 80 vagonov (do 100 vagonov) je moral Munk oddati 20 % kosti iz tega presežka Rohagu, od količine preko 100 vagonov pa je moral prepustiti njemu že 50 % presežka.⁶⁸

Poseben pomen je imela beogradska Obnova, najbližja Munkova sosed. Po omenjenih pogajanjih sta se dogovarjala Munk in Obnova v dneh od 10. do 12. maja 1923 o rajoniranju nakupa kosti. Sklenila sta začasni dogovor, da bosta nakupovala kosti v Srbiji na osnovi Rohagovih cen, medtem ko bo nakupoval v Beogradu Munk sam. Ta je moral kupljeno količino sporočiti Obnovi, ki je posredovala podatke dalje Rohagovemu predstavništvu. Nakup klejnega usnja in surovih kož sta vršila Munk in Obnova skupno in sporazumno, ne da bi obstajal pismeni dogovor. Ta

DIAGRAM PROIZVODNJE, DOMAČE POTROŠNJE IN IZVOZA KLEJA OSSE

pogodba je veljala do 31. decembra 1923. Podaljšana je bila s sledečimi določbami: Obnova in Munk bosta kupovala v Srbiji kosti skupno, vendar tako, da bo moral plačati Munk za ves srbski kontingent kosti provizijo. Razen v Srbiji je mogel kupovati Munk kosti samo še v Zemunu in Novem Sadu. Medtem ko je bil ves zemunski kontingent njegov, je moral novosadskega deliti z Osso v razmerju 50 : 50. Dokler so obratovale še vse tri jugoslovanske tovarne kleja (Ossa, Šoštanj, Munk), so se vse jugoslovanske kosti delile po sledečem ključu:⁶⁹

Ossa dobi . 64,6 % kosti
 Šoštanj dobi 17,7 % kosti
 Munk dobi . 17,7 % kosti

Ko je prenehal obratovati Šoštanj, se je razmerje spremenilo. Sledeči pregled nam nudi za nekatera poznejša leta količino nabranih kosti v vsej Jugoslaviji:

Leto	V Jugoslaviji skup. vagonov	Ossa dobila		Munk dobil		Šoštanj dobil	
		vagonov	%	vagonov	%	vagonov	%
1925	347	214	62,0	83	24,0	50	14,0
1926	447	325	72,2	122	27,8		
1927	506	382	75,5	124	24,5		
1928	526	393	74,5	133	25,5		
1931	468	348	74,4	120	25,6		
1932	485	338	69,7	147	30,3		
1933	459	318	69,3	141	30,7		
1934	485	356	73,4	129	26,6		

Iz razpredelnice sledi, da je Ossa predelala v teh 8 letih povprečno več kot 71 % vseh kosti, nakupljenih v Jugoslaviji (tuje torej niso vštete), Munk zato povprečno skoraj 27 % kosti (nenadzorovani nakup in morebitna dobava iz tujine nista zabeležena). Ossa se je morala zato sama tudi najbolj pobrigati za dobro nakupovalno mrežo v državi. Razliko je krila z uvozom iz tujine, zlasti iz Italije, Turčije in celo Egipta.

KARTELI

a) Karteli v Avstro-Ogrski

Proti koncu 19. stoletja so dosegle nekatere panoge avstrijske industrije že tako stopnjo razvoja, da so bila prisiljena sklepati podjetja iste stroke pogodbe ali kartele, ki naj bi urejali medsebojne odnose.

Prvi avstrijski kartel za nakup kosti in prodajo kleja je bil podpisan leta 1896 in je obsegal skoraj vse tovarne.⁷⁰ Ko mu je potekla dne 1. aprila 1903 veljavnost, ni bil obnovljen, ker je namreč bila kmalu nato ustanovljena Akcijska družba za kemično industrijo, ki je pokupila skoraj vse avstrijske tovarne kleja. Poslej jim je ona sama določala kontingent kosti, dalje vrsto proizvodov, njihovo kvaliteto, pogoje za delo itd. Na Dunaju je bil organiziran tudi osrednji oziroma skupni laboratorij za izboljšanje proizvodov.

Podobno koncentracijo industrije kleja je moč opaziti tudi v ogrski polovici države. Tu so se združile v kartel vse ogrske tovarne kleja; pozneje jih je prevzela ena sama močna delniška družba, ki se je imenovala »Prva peštanska tovarna spodija in kleja d. d.«. Da je zmogla vsrkati vse tovarne klejarske stroke, je poprej še povečala svojo delniško glavnico.

Kolikor so bile prej povezane s karteliranimi tovarnimi tudi avstrijske odnosno ogrske tovarne umetnega gnojila, so tudi te pristopile vsaka k svoji organizaciji tovarn kleja.

Tovarne albumina na Dunaju, v Budimpešti, Gradcu in Münchenu so bile združene od leta 1911 dalje v družbi Fattinger & Co AG.

Kljub opisanemu združevanju avstrijskih proizvajalcev je še vseeno ostalo nekaj tovarn izven območja kartela ali pozneje Akcijske družbe. Tej neopredeljeni skupini so se pridružile še novo osnovane tovarne. Tako je nastala prav ostra konkurenca, ki je pripeljala po dolгих pogajanjih do kartelnega sporazuma, podpisanega v jeseni leta 1906. Z njim so med drugim ustanovili tudi nakupno združenje »Compra«, ki jo že poznamo.

Prav tako nam je že znana »Colla«. Kartelu z organizacijo Colla so pripadale: Akcijska družba za kemično industrijo, Delniška tovarna za izdelavo umetnih gnojil in kemikalij v Kolinu, Prva peštanska tovarna spodija in kleja itd. Kartel je sklenil preko Colle pogodbe glede kontingentiranja nakupa kosti z nemškimi, ruskimi in italijanskimi tovarnimi ter z nekim romunskim podjetjem.

Obstoje avstrijskega kartela je bil določen do 30. septembra 1922. V njem združene tovarne so predstavljale 90 % avstrijske proizvodnje. Vrednost nakupljenih kosti se je cenila na 5—6 milijonov kron.

Celokupna proizvodnja kleja v cesarstvu je znašala pred prvo svetovno vojno (v vagonih):

	Klej	Razmaščena kostna moka	Surova kostna moka
Avstrija	1000	2500—3000	400—500
Ogrsko	250	800—1000	150
	1250	3300—4000	400—650

b) Karteli v Jugoslaviji

Karteli s tujino

Zaradi naraščajočih težav v preskrbi evropskih tovarn kostnega kleja s surovinami (= kostmi), nastalih tako po zgraditvi novih obratov kakor zaradi konkurence prekomorskih držav, potem zaradi novih gospodarskih pogojev, ki so jih izzvale splošne spremembe po prvi svetovni vojni, so se sestali že leta 1923 v Bruslju nekateri predstavniki evropske industrije kleja k razgovorom o ureditvi proizvodnje kleja, toda sestanki niso bili uspešni. Do drugačnega učinka je dovedla konferenca, ki se je vršila v oktobru 1925: iz nemških, britanskih in francoskih predstavnikov je bila sestavljena komisija, ki naj bi izdelala besedilo mednarodne pogodbe. Po mnogih sestankih je ta res predložila načrt, ki je služil za sklenitev klejnega kartela v oktobru 1926.⁷¹ Organizacija je imela sedež v Švici in se je imenovala »Association pour l'Etude et le Perfectionnement de l'Industrie des Os à colle« (kratica »Epidos«).⁷² Le-ta naj bi imela zgolj namen, študirati vzroke slabega položaja evropske industrije kostnega kleja in preizkusiti sredstva, ki naj bi se uporabila, da bi se izboljšalo kritično stanje. — Vendar bomo kmalu videli, da je bila ta »študijska družba« v bistvu pravi mednarodni kartel zelo velike razsežnosti, da, evropske ve-

Osrednja Epidosova osebnost, nekaj glavni tajnik, često citiran kot »zaupna osebnost«, je bil dr. Viktor Karrer v Zürichu.

Tako pri občnih zborih kot v sosvetu, vrhovnem skupnem Epidosovem vodstvu, so bili glasovi razdeljeni takole:

tovarne v Nemčiji	16 glasov
tovarne v Veliki Britaniji in Inski	16 glasov
tovarne v Italiji	16 glasov
tovarne v Franciji	16 glasov
	64 glasov
tovarne v Avstriji	4 glasove
tovarne v Belgiji	4 glasove
tovarne v Madžarski	4 glasove
tovarne v Poljski	4 glasove
tovarne v Romuniji	4 glasove
tovarne v ČSR	4 glasove
tovarne v Švici	4 glasove
tovarne v Švedski	4 glasove
	32 glasov

tovarne v Litvi, Latviji in Estonki	2 glasova
tovarne v Danski	2 glasova
tovarne v Jugoslaviji	2 glasova
	6 glasov

Skupaj . . . 102 glasova

Izvršilni odbor so sestavljali zastopniki Nemčije, Velike Britanije in Francije. Epidosovi člani so se obvezali spoštovati določbe posebne pogodbe, ki so jo podpisali in ki je imela že zgoraj označene poteze. Pogodba je pričela veljati dne 1. oktobra 1926 in je trajala do 31. decembra 1927. Podaljševana je bila sproti za vsako leto posebej. Dogovorili so se tudi za najnižje prodajne cene kostnega kleja, pod katerimi ni smel nihče izmed zavezancev prodajati ta končni proizvod (kartel cen).

Cene Epidosovih članov za 1 kg kostnega kleja so znašale:⁷³

Julij 1934	Julij 1936
Avstrija . . . 1,41— 1,66 šil.	Avstrija . . . 1,60 šil. = 13,92 din
Madžarska . . . 1,54— 1,58 pgö	Madžarska . . . 1,48 pgö = 13,09 din
Romunija . . . 40,00—42,00 lei	Romunija . . . 42,00 lei = 12,60 din
Poljska . . . 2,06— 2,30 zlt.	Poljska . . . 1,50 zlt. = 12,46 din
Švica . . . 1,18— 1,22 sfr	Švica . . . 1,18 sfr = 16,87 din
Nemčija . . . 0,54 RM	Nemčija . . . 0,65 RM = 11,73 din
Francija . . . 3,80— 4,35 frcs	Francija . . . 4,10 frcs = 11,89 din
Belgija . . . 5,60 bfrs	Švedska . . . 0,98 K = 12,00 din
Vel. Britanija . . . 0,45 £	Jugosl. Ossa . . . 12,50 din
Nizozemska . . . 0,30— 0,32 hfl	(Srednja cena . . . 13,007 din)
Danska . . . 1,04— 1,11 K	
Švedska . . . 1,01 K	
ČSR . . . 6,50 Kč	

Občni zbori in konference so se sklicevale v razne evropske prestolnice. Po teh mestih so imeli dogovori tudi svoje ime. Tako je uredil pariški dogovor z dne 17. januarja 1929 nakup kosti. Sprejeto je bilo sledeče rajoniranje kosti in njihovo kontingentiranje (kartel rajoniranja in kontingentiranja):

kosti Norveške in Finske pripadajo	Švedski
kosti teritorija Gdanska pripadajo	Poljski
kosti Luksemburga pripadajo	Belgijski
kosti Posarja pripadajo	Francijski
kosti Alžira, Tunisa in Maroka pripadajo	Francijski
kosti Eritreje, Somalijske in Tripolisa pripadajo	Italijani

Poleg tega so se dogovorile nekatere države ločeno še med seboj o kontingentiranju kosti. Pogodile so se:

Švica s Francijo in Italijo
Nizozemska z Nemčijo
Švedska z Dansko
Nemčija z Dansko
Nemčija s Francijo zaradi Posarja
Nemčija z Belgijo zaradi Luksemburga
Nemčija s Poljsko zaradi Gdanska
Italija z Madžarsko

Le malo število Epidosovih pripadnic se je takrat izjavilo za medsebojno »kostno borbo«:

Švica z Nemčijo
ČSR s Poljsko
Italija z Jugoslavijo

Epidos se je razvijal in krepil še dalje. Z budimpeštanskim protokolom, sprejetim na občnem zboru, ki se je vršil v Budimpešti v dneh 20. in 21. maja 1930, so ustanovili še tako imenovani »centralni organizem«, katerega cilj je bil med drugim tudi ta, da je raziskoval položaj na prodajnih tržiščih za kostni klej, kostno mast in kostno moko v vseh deželah sveta, in da je z določenimi pridržki organiziral prodajo izdelkov Epidosovih članov z namenom, da bi izboljšal plasiranje proizvodov tako glede množine kot cene.

Vprašanje zase so bili outsiderji. Zastran zaščite Epidosovih članov pred njimi se je sklenilo, da sme z vednostjo vodstva organizacije vsak član: za določen čas v lastni deželi znižati ceno, da bi mogel uspešneje tolči outsiderjevo konkurenco. Količina kostnega kleja, namenjena za borbo proti njemu, ni smela preseči 5 % normalne letne članove proizvodnje (razen v izjemnih primerih), niti ni smela biti prodana v drugo Epidosovo državo.

»Centralni organizem« naj bi poskušal pospeševati izvozno prodajo kleja. Čeprav se je puščala glede izvoza svoboda vsem članom, naj bi si le-ta prizadeval, napraviti s pomočjo statistik, ki so jih njemu pošiljali člani, sporazume med tistimi organiziranci, ki so izvažali klej v dežele nečlanice. Prav zato je budimpeštanski aneks I obravnaval ureditev in nastavo statistik za prodajo kostnega kleja, za njegove zaloge, za uvoz kleja, izvoz kostne moke in razklejenih kosti, za zaloge kostne moke in razklejene moke. Aneks IV je določal »normalno proizvodnjo« za vsakega Epidosovega člana. Obravnaval je nadzorstvo proizvodnje kostnega kleja in odpravo zastojev; indirektno se je torej bavil s kontingentiranjem surovin. »Normalna proizvodnja« kostnega kleja se je namreč določila takó, da se je vzelo povprečje članove proizvodnje v letih 1925, 1927, 1929. Za Osso je znašala proizvodnja:

v letu 1925	80,2 vagona
v letu 1927	98,9 vagona
v letu 1929	109,7 vagona
	288,8 vagona

Če delimo vsoto 288,8 vagona kostnega kleja s 3, dobimo 96,27 vagona »normalne proizvodnje«, zaokroženo navzdol 96 vagonov, kar je tudi dejansko bila »normalna proizvodnja«, ki jo je določil Epidos Ossi.

Če je izviralo povečanje proizvodnje kake dežele iz sprejema novega člana v Epidos ali iz likvidacije outsiderja, je nam že znana »zaupna osebnost« določila tej deželi novo povečano količino, pri čemer se je upoštevala proizvodnja novega člana ali izginulega outsiderja. Povečanje proizvodnje tega člana se je kompenziralo z odgovarjajočim zmanjšanjem proizvodnje drugega člana iste dežele. Enaka kompenzacija se je mogla izpeljati tudi med člani raznih držav, toda le, če je to povečanje proizvodnje nastalo iz izračitve kosti prve države drugi državi.

Nadproizvodnja se je kaznovala s plačilom 50 šv. frankov po toni. Tako je na primer prekorachila Ossa v marcu 1931 »normalno proizvodnjo« za 12 ton in zato plačala kazen 600 šv. frankov, v aprilu za 6 ton (kazen 300 šv. frankov), v maju istega leta za 10 ton (kazen 500 šv. frankov). Zato je že v marcu 1931 pisala Epidosova centrala Ossi, naj v juliju in avgustu ustavijo proizvodnjo, da bodo tako izravnali presežek in ne plačali kazni. V poletnih mesecih so takrat v Ossi res ustavili proizvodnjo (ne da bi delavci in oblasti točno vedele, zakaj se je ustavila proizvodnja!) in dosegli v letu 1931 le 90 vagonov proizvodnje kostnega kleja, čeprav jim je bila odobrena zaradi krize nižja proizvodnja, in sicer 94,8 vagona. Ker je bila v letu 1932 kriza v zahodni Evropi še huda, Ossa pa ni dosegla minima, je Epidos omejil njeno proizvodnjo vsaj za meseca januar in februar kar za 25 %!⁷⁴ V letih Ossine najhujše krize 1933, 1934, 1935 se je gibala njena proizvodnja kostnega kleja takole (v vagonih):

Leto	»Normalna proizvodnja«	Dovoljena Dejanska	proizvodnja proizvodnja
1933	96,0	67,2	65,0
1934	96,0	67,2	62,1
1935	96,0	79,2	54,5

V letu 1936 je smela proizvesti Ossa namesto 96 vagonov kostnega kleja le 81,6 vagona tega končnega proizvoda, v letu 1937 v smislu protokola, podpisanega v Luganu dne 17. februarja 1937, spet polno količino kostnega kleja, namreč 96 vagonov. Dejansko je bilo proizvedeno 99,95 vagona, torej 3,95 vagona ali približno 4 % več kot je bilo dovoljeno.⁷⁵ Višek je šel v izvoz.

Posebni členi Epidosovih statuten so dovoljevali podporo obratom, ki so bili kakorkoli v stiski, tudi v finančni. Konec leta 1935 je zašla v stisko tudi Ossa (gl. gornjo razpredelnico). Ko je prosila Epidosovo vodstvo za finančno pomoč v smislu člena 6 aneksa III statuten po členu 27 pakta, in pomoč po točki VI člena 34 statuten glede prevelikega zastoja proizvodnje, je prejela diplomatsko sestavljen odgovor, da finančni položaj samega Epidosa ne dovoljuje dati tako pomoči.⁷⁶ — Dejansko je dajal Epidos pomoč (na primer praški »Ossi«), toda zaradi prevelikega tveganja izgub jo je nudil redkokdaj; v splošnem je priporočal tovarnam, naj si pomagajo same in naj kakorkoli vzdrže krizo. Glede ljubljanske

Osse je Epidosovo vodstvo seveda dobro vedelo, kdo stoji za njo; zato se mu ni zdelo pomoč tako nujna.

Na vprašanje ljubljanske Zbornice TOI je še v septembru 1931 Ossa zanikala, da je član kaknega kartela. Priznala je sicer svoje članstvo v Epidosu, toda trdila je, da ta nima kartelskih ambicij.⁷⁷ Jugoslovanski zakon o kartelih, objavljen 18. avgusta 1934,⁷⁸ je je prisilil, da je prijavila svoje članstvo pri Epidosu ministrstvu trgovine in industrije. Ministrstvo je priznalo z dopisom št. III-38516/34 z dne 28. decembra 1935 to članstvo kot udeležbo pri kartelu in ga vpisalo z nazivom »Kartel tutkala — medunarodni«.⁷⁹ Ossa je morala kot jugoslovanski predstavnik (istočasno tudi kot edini član) tega velikega mednarodnega kartela plačati na primer v letu 1937 kot »doprinos k stroškom vršenja državne kontrole nad karteli« vsoto 2942 din.⁸⁰

Članstvo v Epidosu je bilo za Oso zelo drago: na primer samo leta 1938 je morala plačati članarino v višini 2439 šv. frankov ali 26.827,48 din; korist je poleg drugega bila v tem, da je bila vedno točno poučena o proizvodnih in prodajnih razmerah na tistih tujih tržiščih, ki so bili važni zanjo.⁸¹ Brez Epidosa-urejevalca bi se razvila divja konkurenca.

Na zahtevo jugoslovanskega ministrstva trgovine in industrije je morala poleti 1939 izstopiti Ossa iz Epidosa; od 1. septembra tega leta dalje ni bila več njegov član.⁸² Nisem še mogel ugotoviti, če jo je imel od tega časa dalje Epidos za outsiderja. Po vsej verjetnosti jo je imel za svojega člana de facto še vseeno, čeprav jo med nje de iure ni smel več šteti. Konjunktura, ki jo je doživljala Ossa v letih pred okupacijo, me potrjuje v domnevi, da so jo Epidosovi člani tolerirali ali da je vsaj v neki meri uživala njegovo zaščito.

Poleg navedene kartelne organizacije z imenom Epidos je bil ustanovljen še korpus, ki je nosil ime »Epidos d. d. Glarus«. Predmet tega podjetja je bilo trajno upravljanje svojih udeležb pri drugih podjetjih in vodenje tistih poslov, ki so bili posredno ali neposredno zvezani z glavno nalogo družbe. Osnovna glavnica je znašala 100.000 fr. frankov.^{82a}

Domači karteli

Če so izvedli v avstroogrskem cesarstvu »koncentracijo obratov« tako, da je pokupila večino avstrijskih obratov ena sama d. d., večino ogrskih tovarn pa druga d. d., je poskušala po prevratu izvesti v Jugoslaviji nekaj podobnega Ossa oziroma Akcijska družba na ta način, da se je hotela vrniti v Munkovo družbo in jo obvladati. Ker ji to ni uspelo, je prešla na sistem kartelov, outsiderje pa je enostavno pokupila oziroma jih z denarjem prisilila k ustavitvi proizvodnje. Kako se je razvijala sama kartelizacija, povedo naslednji odstavki.

1. OSSA : ŠOŠTANJ. V prvih poprevratnih letih tja do septembra 1922 je odlagal Šoštanj, drugi najmočnejši slovenski proizvajalec kleja, rešitev vprašanja kontingentiranja kosti in s tem kontingentiranja proizvodnje. Zato je postopala Ossa s Šoštanjem kot z outsiderjem; stremela je za tem, da ga vključi v svoj načrt delitve sil. Sporazum je bil potreben

tudi zato, ker je napravljala naraščajoča inflacija razmere na tržišču nezanesljive. V tej dobi so naraščale cene kleja v Ljubljani za 1 kg takole:

Datum	jugokrone	din	Indeks
september 1921	36	9	100
oktober 1921	39	9,75	108
november 1921	46	11,50	128
marec 1922	51	12,75	142
junij 1922	54	13,50	150

Prva pogodba med Osso in Šoštanjem glede nakupne cene za kosti je bila sklenjena — in sicer ustno! — šele dne 19. oktobra 1922; veljala je od 1. novembra 1922 do 30. septembra 1932.⁸³ Vsebovala je tole: če bo znesla letna količina kosti (po odbitku 2 vagonov za Munka) skupaj 500 vagonov ali manj, bo sorazmerje sledeče:

Ossa prejme .	69,52 %	kosti
Šoštanj prejme	19,04 %	kosti
»Vila« prejme .	11,44 %	kosti

Če se bo kvota 500 vagonov preseгла (po odbitku Munkovih 24 vagonov), se bo kontingent delil takole:

Ossa prejme .	68,63 %	kosti
Šoštanj prejme .	19,93 %	kosti
»Vila« prejme .	11,44 %	kosti

Treba je pripomniti, da so bile obsežene v šoštanjskem kontingentu količine za tisto zagrebško industrijo, ki je tudi predelovala kosti. Potrebe te industrije niso navedene.

V času, ko je »Vila« že ustavila svoje obratovanje, Šoštanj pa je še proizvajal, torej v času od začetka 1924 do pomladi 1925, je znašal dotok kosti:⁸⁴

za Osso . .	80,96 %	ali 214,22 vagona
za Šoštanj .	19,04 %	ali 50,38 vagona

V ljubljanskem dogovoru glede prodaje kostnega kleja z dne 6. maja 1924 sta se zedinili obe podjetji tudi za ceno, pod katero nista prodajali svojih izdelkov. Ossa je dalje pristala, da bo vplivala na Munka, naj se priključi temu dogovoru glede prodaje kleja v izvensrbskih področjih (mišljena je konkretno Vojvodina); Šoštanj se je zato obvezal, da ne bo prodajal kleja v področju bivše kr. Srbije (Munkova interesna sfera!). Pogodba, ki je pričela veljati 10. maja 1924, je trajala do 31. decembra 1924; če bi se ne odpovedala 1 mesec pred potekom, bi se podaljšala do 31. decembra 1925. Z njo je bilo razdeljeno ozemlje Jugoslavije v 5 prodajnih področij, kjer so veljale sledeče cene (v din):⁸⁵

Vrste kleja	Prodajno področje									
	I		II		III		IV		V	
	Ossa	Šoštanj	Ossa	Šoštanj	Ossa	Šoštanj	Ossa	Šoštanj	Ossa	Šoštanj
Transparent — iz-meček in razklan	15,75	15,75	15,75	15,75	16,00	16,00	16,75	16,75	17,00	17,00
Transparent	16,25	16,25	16,25	16,00	16,50	16,25	17,25	17,00	17,50	17,25
Transparent — ekstra (N)	16,50	16,50	16,50	16,25	16,75	16,50	17,50	17,25	17,75	17,50
Motni	17,25	17,25	17,25	16,75	17,50	17,00	18,25	17,75	18,50	18,00

Številke pomenijo:

- I. Velja za Ljubljano in okolico (fco Ljubljana),
- II. mesta Maribor, Ptuj, Celje in slovensko podeželje (fco Ljubljana oziroma fco Šoštanj),
- III. Zagreb (fco skladišče Zagreb); to velja tudi za severno Dalmacijo do vključno Splita in za tisto zahodno Bosno, ki ima normalnotirno železnico; za hrvatsko podeželje fco tovarna Osse ali Šoštanja veljajo cene pod II,
- IV. velja za Slavonijo, Vojvodino, Srbijo (fco skladišča Osijek, Novi Sad, Subotica, Sombor),
- V. Bosna in Hercegovina (Bosna razen predela pod III) ter južna Dalmacija brez Splita (fco Sarajevo).

Ko je ustavil spomladi 1925 Šoštanj obratovanje, je ves njegov kontingent kupila Ossa; isto se je zgodilo s šoštanjskim kontingentom za leto 1923.⁸⁶ Tega leta nista nič več obratovala niti Šoštanj niti »Vila«; kosti s tistega dela jugoslovanskega ozemlja, ki je bilo dodeljeno Ossi, so razdelili takole:⁸⁷

Ossa dobi . . . 88,56 % kosti
 »Vila« dobi . . . 11,44 % kosti

Kontingent je bil »Vili« dodeljen seveda le fiktivno, praktično ga je Ossa, kot vemo, že tako prej odkupila. Po Woschnaggovem nastopu ni bila delitev kosti za Šoštanj nič več važna, ker se je Woschnagg odpovedal proizvodnji kleja. Zato sta Ossa in Munk sama in znova izvršila kontingentiranje jugoslovanskih kosti.

2. OSSA : MUNK. Že februarja 1921 je obstajal med Osso in Munkom dogovor, ki ga moramo pojmovati kot predhodnika ali zarodek kartela. Dogovorjen⁸⁸ je namreč bilo, da bo izročila Ossa Munku s svojega področja mesečno po 2 vagona kosti (letno 24 vagonov), Munk pa da ne bo dovažal kosti z njenega področja (mišljena je Vojvodina). Temu nasproti ne bo kupovala Ossa kosti znotraj srbskih meja, določenih z mirom v Bukarešti leta 1913.

Obsežni in važni razgovori med Osso in Munkom, ki so se končali dne 12. januarja 1923 s podpisom dogovora (pričel je veljati 3 dni pozneje), so prav tako določali nakupni rajon za kosti. Ponovljeno je bilo, da ni dovoljen Munku nakup kosti v izvensrbskih področjih (mišljeno je ozemlje, ki pred letom 1918 ni pripadalo Srbiji) razen v Zemunu in pri tvrčki Breuer v Novem Sadu.⁸⁸ Ta osnovna določba se je pojavljala v vseh kartelnih pogodbah.

Z dnem 1. aprilom 1926 je stopil v veljavo (trajal do 31. marca 1929) prvi podrobno izdelani kartelni dogovor med Osso in Munkom. Dogovor, ki je veljal z manjšimi popravki do okupacije, je imel sledeča 4 poglavja:

1. Kosti. Nabiranje te surovine v področju bivše kr. Srbije iz leta 1914 pripada izključno samo Munku. V celotnem jugoslovanskem merilu pripade Munku kontingent 26,31 %, Ossi 73,69 % jugoslovanskih kosti za čas po-

godbe. Munk jih sme kupovati samo sporazumno z beograjsko Obnovo. Obe ti dve podjetji se bosta dogovorili za take cene kosti, da bo onemogočen odtok te surovine iz ostalih predelov države v Srbijo, in obratno. Nabiranje kosti v »prečanskih« krajih Jugoslavije pripada Ossi, razen Zemuna, ki je izjemoma Munkova domena. Ker se je predvidevalo, da vsa ta količina kosti Munku ne bo zadostovala, mu je Ossa dovolila še nakup največ 20 vagonov kosti v izvensrbskih krajih. Tu je bil mišljen Novi Sad oziroma tvrdka Simon Breuer; kolikor bi se tudi tu ne dosegla dogovorena količina, je smel kupovati Munk v Vojvodini, toda samo preko Roghovega predstavništva. Ker je imel Munk izključno pravico kupovanja kosti v Srbiji, je moral zato zadovoljiti predstavništvo z letno povprečno provizijo 8000 din, za nakupovanje kosti v izvensrbskih predelih pa s provizijo 400 din za vsak vagon kosti.

2. Kostni zdrob. Munk se je obvezal, da dostavi Ossi letno 20 vagonov nerazklejenega zribanega kostnega zdroba po ceni 1,60 din/kg. Cena ni bila stalna: pri spremembi cen kleja bi se spremenila tudi cena zdroba. Če bi pridobil Munk več kostnega zdroba, ga je moral ponuditi v prvi vrsti Ossi. Tudi se je moral Munk odpovedati nakupovanju kosti v tujini.

3. Klej. Določeno je bilo, da krije Ossa vse povpraševanje po kleju v Jugoslaviji razen v Srbiji. Oba deležnika sta se tudi dogovorila za take cene kleja, »da bo onemogočeno prehajanje kleja s področja v področje«. Glede izvoza je bilo Munku prepovedano, nuditi ali prodajati klej v Avstrijo, CSR, Madžarsko, Poljsko, Romunijo in Nemčijo — torej v najbližje Epidosove države.

4. Razno. Konkurenco sta se obvezala pobijati oba podpisnika složno, pa naj bi se pojavila kjerkoli že v Jugoslaviji. Kakšne učinke je imela ta klavzula, bomo videli v naslednjih kartelnih pogodbah. Spore iz te pogodbe bi razsojalo razsodišče treh oseb; vsaka stran imenuje enega razsodnika, oba izbereta tretjega, ki bo predsednik.⁸⁹ — Od 1. maja 1926 do 31. decembra 1926 je veljal tudi sporazum Munk-Obnova; sklenjeno je bilo, da bo veljal tudi še naslednje leto, če ga ne bi preklicali do 31. novembra 1926.

Ljudje okoli Osse niso bili s pogodbo povsem zadovoljni, ker so videli, da ima Munk še vseeno polno možnosti, da obide kartelno pogodbo, in da jih tudi izkorišča. Isti ljudje so zato podpirali možnost skupne prodajne organizacije s kontingentnim ključem.⁹⁰ Munk ni nikdar pristal na to obliko sodelovanja, ker bi bil znatno oškodovan, in ker je v tem položaju, v katerem je bil, užival Epidosovo zaščito brezplačno (Epidosovi člani namreč niso smeli posegati v nakupne rajone drugih tovarn). S kontingentiranjem prodaje bi seveda postal njegov rajon brezpredmeten in bi bil ukinjen, tako pa je mogel zboljševanjem svoje lastne nakupne organizacije zbrati iz leta v leto večje količine kosti (leta 1926 — 85 vagonov, leta 1929 — 117 vagonov), proizvodnja se mu je torej večala. Zaradi tega je mogel leta 1929 nekač časa prodajati svoj klej po najnižji ceni 14—14,30 din/kg tudi pri prevzemu 300—500 kg kleja, medtem ko je znašala najnižja Ossina cena 14,50 din/kg in to celo le pri prevzemu od 5000 kg kleja navzgor.

Po preteku roka so podpisali v Ljubljani »novo« pogodbo, ki je veljala za čas od 1. aprila 1929 do 30. septembra 1932. Toda že pri uvodnih razgovorih zanjo, ki so potekali v Ljubljani v dneh 17. in 18. aprila 1929, so se sporazumeli, da bo dala Ossa Munku iz lastne količine letno 15 vagonov kosti (količina je bila torej manjša za 5 vagonov). Za to bo dobavil Munk Ossi letno 40 vagonov nerazklejenega zribanega kostnega zdroba.

Vmes sta se 9. aprila 1931 člana še posebej dogovorila (brez škode za določbe glavne kartelne pogodbe z dne 1. aprila 1929), da bo dobavil Munk za čas od 1. aprila 1931 do 31. marca 1932 Ossi 15 vagonov nerazklejenega kostnega zdroba po ceni 2,15 din/kg. Ta dogovor je postal sestavni del naslednje kartelne pogodbe, ki je pričela veljati s 1. oktobrom 1932 in je trajala do 30. septembra 1935.⁹¹

V desetletju 1924—1934, torej od časa, ko je »Vila« ustavila delo, do viška Ossine krize, sta se iskali ceni Ossinega in Munkovega kleja za 1 kg takole (v din):

Leto	Ossa	Munk
1924	16,00—16,25	
1925	14,70—15,50	
1926	15,00—16,50	15,50—15,00
1927	15,00—16,50	14,00—14,50
1928	15,50—17,00	14,00
1929	15,50—17,00	14,00—14,30
1930	15,10—16,25	14,30
1931	14,80—16,25	14,30
1932	14,50—15,50	14,30
1933	14,25—15,50	14,30

Razpredelnica nam pove, da je imela Ossa za povprečno 6% višje cene kot Munk in da so njene cene hitreje in močnejše nihale kot Munkove. Njene cene so dozele višek v letih 1928 in 1929. Določiti višje cene svojim izdelkom ni omogočila Ossi samo domača kartelizacija (Munk ni smel vdirati v njeno prodajno področje), ampak tudi mednarodna povezava preko Epidosa, ki je uspešno ščitil svoje člane pred vdori tuje konkurence z raznimi dogovori.

Dne 11. oktobra 1934 sta podpisala člana na Dunaju dogovor o razjoniranju nakupa klejnega usnja v Jugoslaviji (usnja, iz katerega se je pridobival kožni klej). Določeno je bilo, da bo potekala meja med interesnima področjema od Osijeka naravnost na jug. Predel vzhodno od te črte pripada Munku, zahodni Ossi; izjema je bila samo usnjarna »Beli orao« v Beogradu, ki se je dodelila Ossi⁹² (glej zemljevid).

Pri pogajanjih v dneh od 23. do 26. maja 1936 je bilo sklenjeno, da se podaljša prejšnja pogodba z dne 1. oktobra 1932 še za naslednja 3 leta,

to je za čas od 1. oktobra 1936 do 31. decembra 1939. Toda v pogodbi opazimo sledeče spremembe: v poglavju »Kosti« je določeno, da se zmanjša Munkov kontingent kosti iz izvensrbskih področij z veljavo od 1. oktobra 1935 na 15 vagonov letno. Znižala se je tudi povprečna provizija iz srb-skih področij s 1. oktobrom 1935 na 5000 din. Dotakratna količina 15 vagonov kostnega zdroba, ki jo je moral dobaviti Munk Ossi, se je s 1. majem 1936 zvišala na 18 vagonov letno. Cena je bila določena na 1,55 din/kg. Končno je moral Munk pristati na to, da dá Ossi letno 5 vagonov kleja po 11,50 din neto per 1 kg bruto za neto. Tudi ta določba je veljala od 1. maja 1936 dalje.⁹³ Po vsem tem vidimo, da so bile razmere z Munkom znova urejene, vendar v bistvu na stari osnovi. Novo je to, da je dobil Munk manj kosti iz Ossinega področja, in to zato, ker jih je dobival iz svojega rajona več in več, Ossa pa je bila v krizi. Ta je prevzela od Munka letno 5 vagonov kleja po ceni, ki ji ni nič koristila. Čeprav je šlo za Munkovo prodajno področje v Ossinem delovnem rajonu (Vojvodina), vseeno ni smel sam prodajati, ampak le preko Osse. — Ta kartelna pogodba je bila vpisana v ministrstvu trgovine in industrije dne 31. julija 1936 pod št. III-27259/36 z naslovom »Kartel tutkala — do-maći K«.

Ossina proizvodnja se je že dvigala, ko je Munk šele zašel v krizo. Da se reši njegovo vprašanje, so se vršila dne 28. septembra 1937 pogajanja med Akcijsko družbo in Munkom v Budimpešti glede dobave kosti in zdroba. To je bil le začasni dogovor, ki naj bi veljal samo do 31. marca 1938, torej 6 mesecev. Ossa je morala odstopiti v smislu tega dogovora Munku 5 vagonov kosti s svojega področja (Munk je spet prejemal 20 vagonov kosti), proti poznejši vrnitvi pa nakazati kot pomoč nadaljnjih 5 vagonov. V Munkovo korist se je odpovedala 9 vagonom kostnega zdroba. Po preteku roka še vedno ni mogel Beograjčan vrniti kosti; nasprotno, zahteval je novo količino kostnega zdroba. Prejel je 6 vagonov za čas od 1. aprila do 30. septembra 1938, torej spet za 6 mesecev. Vendar je moral biti rok ponovno podaljšán do 31. marca 1939. Končno je bila zavrnjena vnovična Munkova zahteva po dodelitvi kosti iz Ossinega področja. Do sporazuma je prišlo le glede kleja: Munku se je priznala višja prodajna kvota za Vojvodino. Do takrat je znašala letno 5 vagonov, od 1. oktobra 1938 dalje se je povečala na 6 vagonov letno.⁹⁴

S pričetkom druge svetovne vojne v letu 1939 so podaljševali pogodbe z Munkom le četrtno, torej na kratke roke, kajti za Oso »ni bil Munk ravno najprijetnejši partner«.⁹⁵ Glavni vzrok je seveda v tem, da je bilo tržišče vznemirjeno spričo nerednih razmer, ki so napravljale dolgoročne pogodbe nezanesljive in večkrat neizvedljive.

3. OSSA-MUNK : MOSTER. Zaradi uspešnejše borbe proti Zubanjku in Mosterju sta sporazumno spustila Ossa in Munk v aprilu 1935 ceno kleja za krajši čas od 14,50 din/kg na 10 din/kg. Ko je Varaždin že prenehal z delom, z Mosterjem pa je bil dosežen sporazum, je cena kostnega kleja poskočila, in sicer na 12,10 din/kg. Konkurenčno borbo naj ponazorim s tabelo:

Leto	Ossa din/kg	Munk din/kg	Moster din/kg	
1934	13,50—14,70	13,00—14,30	od maja	14,75
			od dec.	13,75
1935	od jan. 12,50—13,50	10,50—13,00	od jan.	12,50
			od febr.	12,00
	od apr. 10,75—12,00		od apr.	11,75
			od jun.	10,50
1936		od jan. 9,80—10,00		
	od apr. 12,50—13,25			
	od jul. 13,00—13,75			

Kot vidimo, je bil Moster prvi, ki je spustil ceno, in sicer za približno 11 %. V novim letom 1935 mu sledita Ossa in Munk z istimi odstotki. Borba je dosegla višek sredi leta 1935: takrat je popustil Moster cene za okoli 30 % z ozirom na mesec maj 1934, Ossa in Munk za približno isto višino odstotkov. Diagram o Ossini proizvodnji nam pove, da je doživljala tovarna najhujšo krizo ravno leta 1934 in da je morala takrat tako in tako znižati cene kleja. Komaj je dobro izšla iz nje, že je morala spustiti cene še znatno nižje, da je obvladala Mosterja. Medtem ko je mogel Moster kriti izgubo pri kleju z dobičkom pri proizvodnji barv in lakov, je imela Ossa v zaledju rezervne fonde in še vso Akcijsko družbo na Dunaju. Zato sta Ossa in Munk, ki ga je prva izdatno podpirala, laže prenesla znižanje cen in izšla iz boja kot zmagovalca: dne 15. marca 1936 je bil podpisan v Zagrebu protokol kot zaključni del pogajanj med Osso in Munkom na eni strani ter tvrdko Kemijske tvornice Bernard Moster, Zagreb, zaradi »ureditve odnosov v industriji kleja«. ⁹⁶ Določeno je bilo, da bo s tem dnem opustil Moster izdelavo živalskih klejev in da mora zaradi tega razstaviti naprave za proizvodnjo. Za protiutež bosta izročili podjetji Ossa in Munk Mosterju skupno letno 6 vagonov kleja (Ossa 4,5 vagona, Munk 1,5 vagona) po nižji ceni. Glede izdelave ostalih klejev so omejili Mosterja na ono količino hladnega kleja, ki jo je proizvedel povprečno v zadnjih 3 letih. Dalje se je Zagrebčan obvezal, da ne bo niti uvažal kleja in drugih lepil niti se ne bo udeležil pri uvozu tretjih strank, dalje, da ne bo postavil nove podobne tovarne ali se kakorkoli udeležil pri takih podjetjih. Tudi ne bo trgoval z živalskimi odpadki vseh vrst (mišljeni so rogovi, parklji, kri). Za zajamčenje navedenih obvez je izročil Moster obema glavnima kartelirancema akcept za 300.000 din. Deseta in zadnja točka pogodbe je določala, da se dokončni podpis pogodbe odloži do takrat, ko bo izpeljan sporazum z Varaždinom, kar se je zgodilo 27. marca 1936. Po poprejšnjih medsebojnih dopolnilnih sporazumih z Mosterjem z dne 25. junija in 5. julija 1936 je bila prijavljena pogodba v ministrstvu trgovine in industrije kot kartel in tu uradno potrjena dne 31. julija 1936 z imenom »Kartel tutkala — domači«. ⁹⁷ Karteliranci so morali plačati takso za stroške vršitve državnega nadzorstva v letu 1936 v višini 7407 din v korist fonda za nadzorstvo kartelnih dogovorov. Vsota se je razdelila takole:

Ossa plača . . .	59,5 % ali 4407 din
Munk plača . . .	27,0 % ali 2000 din
Moster plača . . .	13,5 % ali 1000 din

Predstavnik vseh domačih kartelov kleja, tudi zgoraj navedenega, je bil dr. Horovic, Munkov ravnatelj.

Po preteku 3 let je bila podaljšana pogodba leta 1939 še za 3 leta, to je do konca leta 1942.⁹⁸ Ta rok se ni iztekel zaradi okupacije. Dne 12. aprila 1941 je sporočila Ossa Mosterju, da so prenehali veljati ipso facto vsi karteli, ki so bili sklenjeni 5. julija 1936.⁹⁹

4. OSSA : VARAŽDIN. Ossi in Munku sta ustvarjala največjo konkurenco Moster in Varaždin. Zato sta se dogovorila, da ju bosta začela biti vsepovsod. Sklenjeno je bilo, da bo treba najprej izriniti s tržišča Zagrebčana, potem še Varaždinca. Če bi se to zgodilo obratno, tako sta domnevala Ossa in Munk, bo Moster po uničenju Zubanjeka pričel izsiljevati in dvigati sebi ceno, skušal se bo prodati za čim višjo vsoto. S sporazumom z Mosterjem v rokah sta res osamila Ossa in Munk še Varaždinca in ga prisilila k predaji.

Po krajših pogajanjih sta podpisala dne 27. marca 1936 Ossa in Kemijska industrija Zubanjek i drug k.d. v avstrijskem Gradcu sledečo pogodbo: Varaždin se obveže, opustiti proizvodnjo kleja tako v Varaždinu kot v vsej državi. Tihi družabnik Armin Kelemen se ne sme niti posredno niti neposredno udeleževati proizvodnje kleja v Jugoslaviji. Razen z Ossinim klejem ni smel Varaždin trgovati z nobenim drugim klejem ali s kotmi. Zubanjek se je obvezal, sporočiti Ossi vse dopise, ki prispejo na njegov naslov, se pa nanašajo na proizvodnjo kleja in trgovanje z njim ter surovinami. Za vse te usluge in za odkup proizvodnih naprav bo plačala Ossa Varaždinu 850.000 din.

K stroškom za »utišanje« Varaždina je doprinesel Moster 85.000 din; Munk bi moral plačati trikrat po 50.000 din (prvič 31. maja 1936, drugič 31. maja 1937, tretjič 31. maja 1938), vendar je plačala zanj Ossa. — Dodano je še bilo, da sme Ossa takoj prevzeti odkupljene stroje. Munk tu ni imel deleža.¹⁰⁰ — Varaždin je prejel:

31. julija 1936 . . .	500.000 din
31. januarja 1937 . . .	117.000 din
31. julija 1937 . . .	117.000 din
31. januarja 1938 . . .	116.000 din
Skupaj 850.000 din —	

5. MUNK : VUČIDOLAC. V okviru obstoječega domačega kartela I je bila dne 9. septembra 1936 podpisana v Beogradu in sklenjena za 3 leta še posebna pogodba med Munkom in Radnjo za proizvodnjo tutkala Dimčeta V. Vučidolca, Skoplje. Kot prejšnji kartel je tudi tega zastopal pred oblastmi dr. Teodor Horovic. Ta drugi kartel je bil vpisan v ministrstvu trgovine in industrije dne 30. septembra 1936 z naslovom »Kartel tutkala — domači II«.¹⁰¹ Sporazum je določal,¹⁰² da preneha s podpisom pogodbe na-

vedena mala skopljanska tovarna s proizvodnjo kleja. Kot nadomestilo za izgubo dobička je Munk plačal skopljanski skupini za čas od podpisa pogodbe do 30. aprila 1937 vsoto 55.000 din, za čas od 1. maja 1937 do 1. maja 1939 pa 13.750 din. Skopljanci so se obvezali, da se ves ta čas ne bodo bavili s proizvodnjo kleja, da se ne bodo kje drugje udeležili s kapitalom pri kakšnem podobnem podjetju, da ne bodo kupčevali s kostmi itd. — V pogodbi niso upoštevali Vinokićevo proizvodnjo, ker je ta izdelal manj kot 0,5 vagona kleja letno. — Pogodba je veljala 3 leta in bi se za isto dobo podaljšala, če bi se ne odpovedala 6 mesecev pred potekom roka. Stvarno je bila leta 1939 pogodba podaljšana za 3 leta.¹⁰³

Ossa je vzela dne 15. septembra 1936 ta dogovor na znanje in se strinjala s tem, da se ga pojmuje kot del kartelne pogodbe, sklenjene dne 25. junija 1936. V letnem iznosu, ki ga je plačal Munk skopljanski skupini, je Ossa sodelovala z vsoto 27.500 din. Ob vpisu kartela je bilo treba plačati takso v višini 2561,50 din, ki si so jo razdelili deležniki takole:¹⁰⁴

Ossa plača	850 din
Munk plača	850 din
Vučidolac plača . .	561,50 din
Moster plača	300 din

Za leto 1937 je znašal skupni kartelni doprinos nekoliko več, in sicer 2626,40 din, ki se je razdelil takole:

Munk plača	1800 din
Vučidolac plača . .	430,40 din
Moster plača	396 din

Ker je Ossa plačala kartelni doprinos zaradi prijave »Kartela kleja — mednarodnega«, je bila oproščena deleža pri doprinosu za domači kartel za leto 1937.¹⁰⁵

RAZNE POGODBE MED DOMAČIMI IN TUJIMI PODJETJI

1. Dne 29. junija 1922 sta podpisala Samuel Rosenberg, glavni lastnik podjetja Anton Rosenberg & Söhne, in ravnatelj zagrebške Obnove Gustav Kras za trdka Bunzl & Biach v Zagrebu, zapisnik, ki pravi, da bi v primeru zedinjenja med Osso in Šoštanjem stopile v veljavo sledeče določbe glede nakupa kosti v Jugoslaviji: Trdka Bunzl & Biach bo nakupovala za skupni račun (torej za račun Rosenberg — Bunzl & Biach) kosti v Rosenbergovih rajonih, namreč v Varaždinu, Bjelovaru in Poljčanah, in bo 10-odstotni iznos dobička pri nakupu kosti v prvih dveh postajah plačala Rosenbergu, ne pa Rohagovi reprezentanci v Ljubljani. Vez dobiček iz Poljčan si je pridržal Rosenberg. Če ne bo prišlo do zedinitve med Osso in Šoštanjem, se bosta trdki Rosenberg in Obnova spet ločili.¹⁰⁶ — Dogovor je bil torej namerjen proti Ossi.

2. Slična pogodba je bila podpisana dne 17. junija 1923, ko sta se na Dunaju dogovorila še Šandor Török kot zastopnik iste Obnove in podjetje Rosenberg & Söhne glede nakupa kosti v Jugoslaviji, da se bo v bodoče vzdržal Rosenberg nakupa kosti v Varaždinu in Bjelovaru, ne pa tudi v Poljčanah. Obnova, ki jo zastopa tvrdka Bunzl & Biach, se obvezuje, da bo v predvojnih Rosenbergovih rajonih Varaždin in Bjelovar delovala za skupni račun in bo odvedla Rosenbergu polovico dobička.¹⁰⁷ — Tudi ta dogovor je bil usmerjen proti Ossi. Obenem nas pouči o borbi za mala nakupna področja, ki so izhajala še iz časov avstroogrske monarhije, so pa pozneje izginila zaradi Ossine diplomacije. Dogovor je končno dokaz, da je imela Ossa nasprotnike v svojem lastnem rajonu še najmanj leta 1923. Kakšen je bil razplet, zvedo iz naslednjega odstavka.

3. Podjetje Anton Rosenberg & Söhne, Graz, je sklenilo dne 8. novembra 1927 pogodbo z dunajskim Rohagom (ta je o tem obvestil reprezentanco v Ljubljani), da se bo v bodoče vzdržalo vsakega nakupa kosti v Jugoslaviji in bo opustilo dobavne postaje Varaždin, Bjelovar in Poljčane. S tem je postala brezpredmetna pogodba z Obnovo z dne 17. junija 1923, kjer se dovoljuje graški tvrdki nakup kosti v teh treh področjih. Kot odškodnino za odpoved pri jugoslovanskih kosteh je prejel Rosenberg letni povpreček 6000 din. Pogodba je pričela veljati z vzratnim datumom 1. oktobra 1926.¹⁰⁸ — S to Ossino zmago je bil docela izrinjen iz države.

4. Dne 24. septembra 1929 sta sklenili Akcijska družba in dunajska tvrdka Koller & Co k. d. pogodbo, s katero se Koller odpoveduje nakupovanju kosti, kož in sličnih surovin v Jugoslaviji. Za odpoved je prejemal Koller mesečno 300 avstr. šilingov. Ta se je tudi še obvezal, da bo takoj obvestil Akcijsko družbo o tem, če bo v Jugoslavijo uvožen na kakršenkoli način sovjetski klej (sovjetski dumping!). — V resnici se je namreč pojavil na jugoslovanskem tržišču sovjetski klej že novembra 1929; uvozili so ga skozi Sušak. Decembra 1930 ga je izvozila Sovjetska zveza skozi Trst v Jugoslavijo 3 vagone, junija 1931 skozi Hamburg in Regensburg 1 vagon.¹⁰⁹ — Uvoz vsekakor ni bil velik, toda zadosten, da je »nerviral«¹¹⁰ tržišče in strnil proizvajalce ter izzval organizacijo obveščevalne službe.

5. O »kostni borbi«¹¹¹ med Italijo in Jugoslavijo sem že pisal; tu naj pojasnim razplet. — Dne 11. septembra 1930 so se dogovorili Akcijska družba in Rohag na Dunaju s firmo Angelo Scaini, Videm (Udine), oziroma z Aurelijem Malagninijem ter Viktorjem Cosattinijem, da videmska tvrdka ne bo kupovala kosti v Avstriji in Jugoslaviji, Akcijska družba in Rohag pa ne v tistem delu Italije, ki se označuje s »Tre Venezie«. Podjetje Scaini bo prejelo za svojo odpoved odškodnino v višini 95.000 lir.¹¹⁰

6. Dve leti za prvo pogodbo s Kollerjem, namreč dne 9. oziroma 10. decembra 1931, sta sklenili Akcijska družba in navedena tvrdka še drugi dogovor, s katerim se je Dunajčan odpovedal izdelovanju in predelovanju blaga, ki ga izdelujejo tovarne Akcijske družbe v Avstriji in Jugoslaviji; obljubil je, da ne bo osnoval v teh dveh državah sličnih podjetij. Pogodba se je pozneje podaljševala, toda le do 31. marca 1933 (13. marca 1938 Anschluss!). Za to odpoved je prejemal Koller odškodnino mesečno 200 avstr. šilingov, pozneje 130 šilingov.¹¹¹

7. Končno je bila sklenjena leta 1933 med Scheidemandlovo družbo in Akcijsko patentna pogodba glede izdelave kleja v biserih¹¹² (nemški izraz »Perlenleim«). Ker je takrat Nemčija že izdelovala klej v taki obliki, Ossa pa nikoli ne (za avstrijske tovarne Akcijske družbe nimam podatkov), je jasno, da se je Akcijska družba v pogodbi odrekla prenosu tega patenta v Jugoslavijo.

8. Niso mi znane niti podrobnosti niti jedro neke pogodbe,¹¹³ ki jo je sklenila ljubljanska Ossa s praško Osso v novembru 1937; pogodba se namreč omenja mimogrede v nekem dopisu in še to le enkrat.

POLITIKA CEN

Razen tistega, kar sem že povedal o cenah in njihovi politiki v konkurenčnem boju, naj dodam še nekaj važnih podatkov.

Ko se je sprejemala leta 1925 v Jugoslaviji nova carinska tarifa, sta se dogovorila Ossa in Munk dne 27. aprila 1925 za primer, da se bo dvignila uvozna carina na klej, da bosta mogli tudi obe tovarni dvigniti ceno kot sta se zmenili, toda šele nekaj tednov po uveljavitvi nove carinske politike v državi.¹¹⁴

Pred sprejemom nove tarife je znašala Ossina cena kleja:

maja 1924 . . .	16,25 din/kg
februarja 1925 . .	15,50 din/kg
marca 1925 . . .	15,50 din/kg
junija 1925 . . .	14,70 din/kg

Ker še ne morem dokazati, da je padec cen v zvezi s pričakovanjem nove carinske tarife, ostanem pri domnevi, da je padec v zvezi s svetovno pariteto dinarja. Pozneje so se cene spet popravile, dokler niso obstale v letih izdatne konjunkturi 1928 in 1929 na višini 17 din/kg.

Druga konjunktura v sami proizvodnji kleja se je pričela z letom 1935. — Če si ogledamo cene surovin, namreč kosti, vidimo pri njih nekakšno stagnacijo oziroma pozneje le zložen dvig:

julij 1934—februar 1937	25 din/100 kg
marec 1937—september 1939	35 din/100 kg
september 1939—september 1940 . .	45 din/100 kg
oktober 1940	60 din/100 kg
november 1940	75 din/100 kg (na deželi)
	80 din/100 kg (v mestu)

Iz tega vidimo, da je izbruh druge svetovne vojne povzročil vse hitrejše dviganje cen surovin. Prav zaradi splošne draginje od pričetka vojne dalje ni bila nekako z novembrom 1939 več dana nenadzorovana možnost dviganja cen kleja. Vsa gibanja cen karteliranih proizvodov so bila podvržena nadzorstvu posebne državne komisije. Poslednji svobodni dvig cen kleja so sklenili karteliranci Ossa, Munk in Muster na seji kartela dne

28. aprila 1939. Dogovorili so se, da bodo s 1. majem 1939 povišali cene kleja za 0,50 din/kg, in to zaradi podražitve surovin, takole: Ossa od 13 din/kg na 13,50 din/kg, Munk od 12,50 din/kg na 13 din/kg. Master sam sicer ni proizvajal kleja, toda tudi zanj so veljale višje cene.

Na naslednji seji kartela, ki se je vršila dne 24. maja 1940, in sta se je udeležila samo Ossa in Munk, so sklenili povišati ceno iz istih razlogov za 2 din/kg, Ossa torej od 13,50 na 15,50 din/kg, Munk od 13 na 15 din/kg. Po več mesecih je odgovorilo 13. septembra 1940 ministrstvo trgovine in industrije, da ne dovoli povišanje za 2 din, pač pa samo za 1,55 din/kg.^{114a}

Kartel je dokazoval, da je dvig cen upravičen zaradi dviga cen surovin. To je bilo docela res, toda zamolčal je, da so se dvigale tudi cene stranskih proizvodov, za katere ni bil potreben še poseben proizvodjalni postopek.

Pri predelavi kosti so dobili 4 proizvode: glavni je bil kostni klej, stranski pa surova kostna moka, razklejena kostna moka in kostna mast. Le-ta se je prodajala milarnam za proizvodnjo mila. Industrijska mast se je pridobivala iz ocvirkovih odpadkov, ki so se kupovali v nekaterih tovarnah salame. Iz 10.000 kg ocvirkovih odpadkov so dobili 2456 kg industrijske masti in 6405 kg ocvirkove moke (izvažala se je v ČSR).¹¹⁵ — Kostni zdrob (grobo mleta kostna moka) se je prodajal Kemični tovarni v Hrastniku in Tovarni dušika Ruše za izdelavo superfosfata.¹¹⁶

Tako na primer ni bila kartelirana kostna mast. Njej je naraščala cena takole:

1. september 1939	5,80 din/kg
14. februar 1940 . .	11 din/kg
20. februar 1941 . .	17 din/kg

Cena drugega stranskega proizvoda, industrijske masti, je naraščala z isto naglico:

1. september 1939	6,60 din/kg
14. februar 1940 . .	12 din/kg
20. februar 1941 . .	20 din/kg

Ker se je nadzorovala samo cena karteliranih proizvodov, torej kostnega kleja, se je lahko dvigala cena nekarteliranih proizvodov z velikimi skoki. Prav tu je bil skrit pomemben vir dohodkov.

Vprašanje nujnosti kartelizacije kostnega kleja nakazujejo še sledeče cenilne številke iz leta krize, iz leta 1935:¹¹⁷

letna Ossina zmogljivost okoli . .	150 vagonov
letna Munkova zmogljivost okoli . .	50 vagonov
letna Masterjeva zmogljivost okoli . .	12 vagonov
letna zmogljivost Varaždina okoli . .	12 vagonov
Skupaj	224 vagonov

Po nekih drugih podatkih je znašala povprečna posamezna in povprečna skupna proizvodnja v letih 1934, 1935 in 1936 (Varaždin ni naveden, pač pa Skopljaneec):

za Osso po okoli . . .	90 vagonov
za Munka po okoli . .	21 vagonov
za Mosterja po okoli .	15 vagonov
za Vučidolca po okoli .	2 vagona
Skupaj	128 vagonov

Izvoz je obsegal v teh treh letih približno $\frac{1}{3}$ proizvodnje; vendar sta izvažali samo Ossa in Munk, ostali proizvajalci so prodali blago doma.

Ce pomislimo, da je potrošil takratni jugoslovanski trg letno le 60 vagonov kostnega kleja in da je Ossa sama mogla proizvesti dvakrat več kleja, potem razumemo radikalne metode odkupovanja proizvajalnih sredstev oziroma naprav s strani ljubljanske Osse. Da je ta mogla držati sorazmerno visoke cene kostnega kleja (kljub občasnim nihanjem), ni samo rezultat likvidacije domačih outsiderjev, pač pa v morda še večji meri ravno mednarodne kartelizacije v obliki Epidosovih predpisov. Ti so preprečevali, da bi kaka njegova članica vdirala v Jugoslavijo; to so mogli le tuji outsiderji in Sovjetska zveza s svojim dumpingom.

Še izrazitejša je slika predelovalnih zmožnosti jugoslovanskega klejnega usnja. Znašala je letno:

pri Ossi . . .	400 vagonov
pri Munku . .	200 vagonov
pri Mosterju .	1000 vagonov
pri Varaždinu .	100 vagonov
Skupaj	800 vagonov

Pripomniti pa moram, da mi ni znan konsum kožnega kleja v Jugoslaviji.

KARTELLIERUNG DER ALTEN JUGOSLAWISCHEN LEIMINDUSTRIE

Zusammenfassung

Der Verfasser behandelt die einheimischen und internationalen Kartellverträge, denen die jugoslawische Leimindustrie in den Jahren von 1921 bis 1941 angehörte.

Zuerst gibt er eine kurze Geschichte der folgenden Leimfabriken in Jugoslawien: 1. Die Leimfabrik in Ljubljana (gegründet im Jahre 1882 vom Ljubljanaer Kapital, seit 1904 Eigentum der Wiener »Aktiengesellschaft für chemische Industrie« und diese wiederum gehörte seit dem Jahre 1905 zum Konzern der Berliner »Aktiengesellschaft für chemische Produkte, vormals H. Scheidemann«). Die Fabrik war die ganze Zeit bis zur Nationalisierung im August 1945 Eigentum des österreichischen Kapitals. Sie war die stärkste Leimfabrik in Jugoslawien). — 2. Die Leimfabrik in Beograd (gegründet im Jahre 1885, seit 1910 Aktiengesellschaft; die ganze Zeit bis zur Befreiung Eigentum des

Beograder Kapitals. Die zweitgrößte Leimfabrik.). — 3. Die Leimfabrik in Soštanj (gegründet im Jahre 1895; seit 1925 außer Betrieb). — 4. Die Leimfabrik in Zagreb (gegründet 1933; seit 1936 außer Betrieb). — 5. Die Leimfabrik in Osijek (gegründet 1921; seit 1934 außer Betrieb). — 6. Die Leimfabrik in Varaždin (gegründet 1933; seit 1935 außer Betrieb). — 7. Die Leimfabrik in Skopje (gegründet 1935; seit 1936 außer Betrieb). — 8. Die Leimfabrik in Sombor (gegründet 1935, seit 1941 außer Betrieb).

Die entscheidende Frage für die Leimindustrie war der Ankauf von Rohstoffen (= Tierknochen). Deswegen mußte das Ankaufsnetz bzw. die Ankaufszentrale als Regulator des normalen Wirkens der Kartelle gut organisiert sein. In der Österreich-Ungarischen Monarchie war die Knochenankaufszentrale bis zum Jahre 1906 nicht organisiert und zwar deshalb nicht, weil im Jahre 1903 die Aktiengesellschaft für chemische Industrie gegründet wurde, die neun große, bis damals selbstständige Leimfabriken käuflich erworben hatte. Diese Gesellschaft hatte die Frage des Ankaufs von Rohprodukten selbst geregelt. Als im Jahre 1905 die bereits erwähnte Berliner Gesellschaft die Wiener Gesellschaft durch Kauf erworben hatte, kam es ein Jahr später zur Gründung der Ankaufsgesellschaft »Compra« in Berlin, welche die Ankaufsrayons der deutschen und österreichischen Fabriken bestimmte. Wegen Meinungsverschiedenheiten wurde sie aufgelöst. Im Jahre 1912 wurde dann die oberste österreichisch-deutsche Ankaufsgesellschaft »Rohag« Wien-Berlin (Rohprodukten-Handelsgesellschaft m. b. H.) gegründet. Ihr waren zwei kleinere nationale Ankaufsgesellschaften untergeordnet: »Colla« für Österreich und »Concernos« für Deutschland.

Das erste österreichische Kartell der Leimindustrie wurde im Jahre 1896 organisiert. Als im Jahre 1903 die Gültigkeit des Vertrages ablief, wurde er nicht verlängert, weil die neugegründete Aktiengesellschaft in Wien die Geschäfte der Distribution selbst leitete. Auch die ungarischen Leimfabriken wurden in ein eigenes Sonderkartell zusammengezogen. Aber auch hier wurde die Konzentration der Betriebe in der Hand einer einzigen Aktiengesellschaft durchgeführt.

Nach dem Jahre 1918 hatte sich die Lage der Ljubljanaer Leimfabrik in keiner Weise geändert, denn die vorgesehene »Nationalisierung« wurde nicht durchgeführt. Um den Ankauf von Rohprodukten in Jugoslawien organisieren zu können, wurde unter dem Schutz der Gesellschaft »Rohag« eine Rohag-Vertretung in Ljubljana gegründet, welche in Jugoslawien die Ankaufsunternehmen »Obnova« organisierte.

Bald nach dem Jahre 1918, nach der Gründung des Königreiches Jugoslawien, versuchte die Ljubljanaer Leimfabrik, um jeden Preis in die Direktion der Beograder Leimfabrik einzudringen, um sie auf solche Weise zu beherrschen. Weil ihr das nicht gelang, schloß sie mit ihr einen Kartellvertrag. Die ersten Verhandlungen wurden im Februar 1921 mit einem Übereinkommen abgeschlossen, nach welchem sich die Ljubljanaer Fabrik verpflichtete, die Rohprodukte nicht auf dem Territorium des ehemaligen Königreiches Serbien (in den Grenzen von 1913) anzukaufen, während die Beograder Fabrik von dem Territorium, welches bis 1914 zur Österreich-Ungarischen Monarchie gehört hatte, ausgeschlossen blieb (Rayonisierungskartell). Das war die Grundforderung auch des eigentlichen Kartellvertrags, der am 1. April 1926 in Kraft getreten ist und der außer einigen unwesentlichen Veränderungen bis zum April 1941, d. h. bis zur Okkupation des Königreiches Jugoslawien, seine volle Gültigkeit behielt.

Hinsichtlich der Ankaufsrayonisierung des Leimleders wurde festgelegt, daß die Grenze zwischen den beiden Interessensphären schlechthin geometrisch durch die Mitte Jugoslawiens von Osijek nach Süden verlaufen soll (siehe Karte Nr. 3 — gestrichelte Linie).

Die übrigen Kartellverträge waren wie folgt: Der Vertrag zwischen der Leimfabrik in Ljubljana und der Leimfabrik in Soštanj wurde mündlich im Oktober 1922 geschlossen. Schriftlich wurde er am 10. Mai 1924 festgelegt. Es wurde bestimmt: die Fabrik in Soštanj wird ihre Erzeugnisse nicht im Bereich der Beograder Leimfabrik, diese wiederum nicht im Bereich der Sošta-

njer Fabrik verkaufen. Das Ankaufs- und Verkaufsbereich der Ljubljanaer Fabrik wurde von dieser und von der Fabrik in Šoštanj in fünf Bereiche eingeteilt, in denen auch die Preise der Erzeugnisse der einen wie der anderen bestimmt wurden. Als im Frühling 1925 die Šoštanj Fabrik die Arbeit einstellte, wurde der Vertrag gegenstandslos. Der neue Eigentümer der Šoštanj Fabrik verpflichtete sich für 7000 USA-Dollars, daß er nie mehr Leim aus Tierknochen erzeugen wird.

Die Beherrscher des jugoslawischen Leimmarktes, die Fabriken in Ljubljana und Beograd, schlossen mit der Fabrik in Zagreb im März 1936 einen Kartellvertrag, nach welchem die Fabrik in Zagreb auf die Leimproduktion aus Tierknochen verzichten mußte, dafür wurde ihr von den beiden Fabriken zu tief herabgesetzten Preisen der Leimverkauf angeboten; so wurde sie ihr Grossist, der Leimverkäufer en gros.

Der vierte Kartellvertrag wurde zwischen der Ljubljanaer und Varaždiner Leimfabrik geschlossen und zwar ebenfalls im März 1936, gleich nach dem Kontraktabschluß mit der Zagreber Fabrik. Die Varaždiner Fabrik mußte für 850.000 Dinar die Arbeit einstellen.

Der fünfte jugoslawische Vertrag wurde im September 1936 zwischen der Beograder Fabrik und der Leimfabrik in Skopje geschlossen, welche letztere für 68.750 Dinar auf die weitere Produktion verzichtete.

Internationale Kartelle: Die Ljubljanaer Leimfabrik war das einzige jugoslawische Mitglied der großen internationalen Kartells, das unter der Abkürzung EPIDOS (Association pour l'Etude et le Perfectionnement de l'Industrie des Os à colle) bekannt war. Die ersten Verhandlungen hinsichtlich des Abschlusses dieses internationalen Kartells wurden im Jahre 1923 geführt. Das Kartell wurde erst im Oktober 1926 realisiert. In der obersten Führung dieser Organisation, die ihren Sitz in der Schweiz hatte, waren die Stimmen wie folgt verteilt: je 16 Stimmen hatten Deutschland, Großbritannien mit Irland, Italien und Frankreich; je 4 Stimmen hatten Österreich, Belgien, Ungarn, Polen, Rumänien, die Tschechoslowakei, die Schweiz, Schweden; je 2 Stimmen hatten alle drei baltischen Staaten — Litauen, Lettland, Estland — zusammen, dan Dänemark und schließlich Jugoslawien (zusammen 102 Stimmen). Im Jahre 1929 wurde bestimmt, daß die Tierknochen aus Norwegen und Finnland den schwedischen Fabriken, die Knochen des Territoriums Danzig den polnischen, die Knochen aus Luxemburg den belgischen, die Knochen aus dem Saarland, Algerien, Tunis und Marokko den französischen, die Knochen aus Eritrea, dem Somali-Land und Tripolitanien den italienischen Leimfabriken zufallen. Es wurden noch neun Sonderverträge zwischen zehn europäischen Staaten geschlossen: zwischen Deutschland einerseits und den Niederlanden, Dänemark, Frankreich (wegen des Saarlandes), Belgien (wegen Luxemburgs), Polen (wegen Danzigs) andererseits; zwischen Italien und Ungarn; zwischen der Schweiz einerseits und Frankreich und Italien andererseits; schließlich zwischen Schweden und Dänemark. Sechs Staaten erklärten sich in drei Verträgen für den gegenseitigen »Knochenkrieg«: die Tschechoslowakei mit Polen, die Schweiz mit Deutschland und Italien mit Jugoslawien (zwischen diesen beiden wurde schließlich im Jahre 1930 ein Vertrag geschlossen).

Die Mitglieder der EPIDOS vereinbarten den niedrigsten Verkaufspreis für Leim und sagten den Außenseitern den Kampf an. Weiters wurde die »Normalproduktion« für jedes Mitglied EPIDOS festgesetzt. So wurde z.B. die »Normalproduktion« für die Ljubljanaer Fabrik auf 96 Waggon Knochenleim jährlich bestimmt. Die Überproduktion wurde mit 50 Schweizer Franken pro Tonne bestraft. Auch die Ljubljanaer Fabrik mußte hie und da Strafe wegen Überschreitens der »Normalproduktion« zahlen. Schließlich leistete die EPIDOS ihren Mitgliedern allseitige Informationshilfe und andere, auch finanzielle Unterstützung, falls sie vorübergehend in bedrängten Lage waren.

Das erste jugoslawische Kartellgesetz vom 18. August 1934 hatte die Leimfabrik in Ljubljana genötigt, ihre Mitgliedschaft in der EPIDOS beim Ministerium für Handel und Industrie anzumelden. Das Ministerium anerkannte vorerst ihre Mitgliedschaft als Beteiligung im Kartell; sie mußte jedoch im Jahre 1939 auf Verlangen des Ministeriums aus dem Kartell austreten. Ihr Aus-

tritt war nur de jure; allen Anzeichen nach (die EPIDOS ergriff z. B. gegen sie keine Strafmaßnahmen, sie betrachtete sie auch nicht als Außenseiter) blieb sie weiterhin de facto ihr Mitglied.

Das Schicksal der EPIDOS seit Beginn des zweiten imperialistischen Weltkrieges im Jahre 1939 ist im ganzen noch nicht geklärt.

OPOMBE

Razen ljubljanske tovarne kleja nima nobena druga podobna jugoslovanska tovarna več svojega arhiva; vojni vihar je vse razmetal in uničil. Drugi važni fond, arhiv bivšega ministrstva trgovine in industrije v Beogradu, še ni urejen in dostopen uporabljavcem; druge manj važne fonde citiram sproti. Menim, da nudi razprava kljub vsem objektivnim težkočam dokaj izčrpen vpogled v zapleteno kartelizacijo industrije kleja in da vseeno predstavlja zadovoljujoč donesek k novejši jugoslovanski gospodarski zgodovini. Namenoma sem se izogibal vseh komparacij, analiz in sintez, ker sem prepričan, da bodo te možne šele takrat, ko bomo imeli temeljito obdelano vsaj tisto industrijo, ki se je kartelirala. Prenagljene sodbe lahko namreč zapeljejo v zmoto in nekritičnost.

1. Prim. moje razpravo Jugoslovanska industrija papirja do osvoboditve, objavljeno v Zgodovinskem časopisu, XII.—XIII., 1958—59, str. 151—241. — 1a. P. Kypriotis, Les cartels internationaux, Paris 1936 (disertacija), str. 11. — 2. Johann Schöllhorn, Internationale Rohstoffregulierungen, Berlin—München 1955 (Schriftenreihe des Instituts für Wirtschaftsforschung, 26), str. 27. — 3. Louis Pommery, Aperçu d'histoire économique contemporaine 1890—1945, Paris 1947, str. 49. — 4. Horst Freude, Wirtschaftliche Machtzusammenballungen und ihre Entflechtungen, Düsseldorf 1951 (disertacija), str. 7. — 5. Heinz Schmidt, Kartelle und Trusts, Kopenhagen 1950, str. 8; prav tu navaja pisec, da je bilo v Nemčiji leta 1925 okoli 2000 kartelov (leta 1943 okoli 2500), medtem ko je delovalo na Danskem okoli 500 kartelov, na Norveškem 470, na Madžarskem 260, na Poljskem 250, v Jugoslaviji 70 kartelov. — 6. Heinz Schmidt, op. cit., str. 43. — 7. Stephan Keess, Beschreibung der Fabricate, welche in den Fabriken, Manufacturen und Gewerben des österreichischen Kaiserstaates erzeugt werden, Wien 1823, II/2, str. 418, 421. — 8. Mestni arhiv ljubljanski (= MALj), Reg I, fasc. 992, št. spisa 11.746. — 9. Okrožno sodišče v Ljubljani (= OS), Zadrudni register, Druž I 95. — 10. Lambert Karel Luckmann se je rodil v Ljubljani dne 17. septembra 1798 in tu umrl dne 4. junija 1879. Leta 1825 je prevzel specerijske, komisijske in špedicijske posle trvdke Gašper Kanduč. S tem je utemeljil znano podjetje L. K. Luckmann. Od leta 1829 do svoje smrti je bil ta društvenik Kranjske hranilnice; medtem je bil od leta 1851 do 1852 še član njene direktcije, od leta 1863 do 1867 pa njen kurator. Leta 1876 je predal Lambert Karel svojo trgovino, ki je v glavnem prodajala deželne pridelke in kolonialno blago na debelo, sinovom Ivanu, Jožefu, Karlu, Antonu in Teodorju. Ti so organizirali komanditno družbo, kjer sta fungirala Ivan in Jožef kot javna družabnika (Geschichte der Familie Luckmann, zusammengestellt von Josef Luckmann, Ljubljana im März 1936 [tipkopis], str. 10, 11, 38. — Tipkopis je nekakšna rodbinska kronika, ki obsega 34 strani. Eden izmed maloštevilnih izvodov je v moji lasti). — 11. Compass, Finanz. Jahrbuch 1906/II, Wien 1906, str. 408. — 12. OS, Zadrudni register, Druž II 100 — spisi. — 13. Ibidem. — 14. OS, Zadrudni register, Druž II 119, 134 (Po teh podatkih je bil izbrisan 12. decembra 1939, vendar ga Geschäftsbericht über das Betriebsjahr 1941 [sc. Akcijske družbe za kemično industrijo] še navaja med upravnimi svetniki; gl. MALj, Tovarna kleja, fasc. 43). — 15. Compass 1917/II, str. 608 in 609. — 16. Ibidem, str. 852—855. — 17. Aktiengesellschaft für chemische Produkte vormals H. Scheidemandel, Berlin, Geschäfts-Berichte: 1919—20, 1920—21, 1921—22, 1922—23, 1923—24, 1926—27, 1927—28, 1928—29, 1930—31, 1931—32; Scheidemandel—Mortard—Werke Aktiengesellschaft, Berlin, Bericht über das Geschäftsjahr vom 1. Januar bis 31. Dezember 1939 (MALj, Tovarna kleja, fasc. 43). — 18. MALj,

Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 5. Poskus »nacionalizacije« ni znan dosednji literaturi, na primer Joso Lakatoš, Industrija Slovenije, Zagreb 1922 (Industrijska biblioteka »Jugosl. Lloyd«, št. 1), str. 86 (avtor sploh napačno navaja, da je zgradila Akcijska družba tovarno šele leta 1903); dalje članek v Spominskem zborniku Slovenije ob dvajsetletnici kr. Jugoslavije, Ljubljana 1939, str. 620 (tu se trdi, da je bila to največja tovarna celina na Balkanu); za boljše razumevanje pričujoče razprave prim. še moj članek v Moščanski kroniki 2, Ljubljana 1958, str. 53 sl. — 19. MALj, Tovarna kleja, fasc. 33, ovoj 3. — 20. Državni arhiv LR Slovenije (= DAS), arhiv Zbornice TOI, fasc. 285/1, 309/1, 311/1, 311/3. Razvoj tovarne od prevrata do leta 1945 sem opisal v članku z naslovom Tovarna kleja v Ljubljani, objavljenem v Moščanski kroniki, 2, Ljubljana 1958, str. 53—61. Po prevratu je proizvajal klej tudi mali obrat v Kamniku, ki mu je bil lastnik Mihael Porš (za leto 1921 ga navaja podatek v MALj, Tovarna kleja, fasc. 33/1; enako tudi Joso Lakatoš, op. cit. str. 86). Podrobnosti o njem nimam; vsekakor to ni bil pomemben proizvajalec kleja in je verjetno kmalu ustavil svoj obrat, ne da bi kdajkoli prišel resneje v dotik z Osso. — 21. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 6. — 22. Compass (Jugoslavija), 1923/III, str. 383. — 23. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 5. Zemljišče, stavba in stroji so bili vredni po okoli 400.000 din, zaloga blaga okoli 300.000 din, skupaj torej okoli 1.500.000 dinarjev, medtem ko je bila Ossa vredna takrat okoli 7.000.000 din. — 24. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 2. Iz korespondence v tem fasciklu je videti, da je bil Munk pri pogajanjih vedno zelo previden; zelo verjetno je, da je imel določeno zaslombo v beograjskih ministrstvih (vsaj nekatera namigovanja v virih kažejo na to). — 25. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 5. — 26. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 1. — 27. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 2. Spisom je priložena brošura s tiskanimi pravili te beograjske družbe. — 28. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 1. Videti je, da Munk nikakor ni hotel postati poprišče bojev med Osso in Leinerjem, morda outsiderjem. — 29. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 2. — 30. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 5. Z enim samim stavkom citira tovarno in njeno proizvodnjo (številke so pretirane!) Joso Lakatoš, Jugoslovenska privreda, Zagreb 1933 (Jubilarno izdanje »Jugosl. Llyoda«), str. 278. — 31. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 5. Prav ta primer kaže, kakšna nejasnost je vladala glede obmejnih in gospodarskih kompetenc med dvema nacističnima satelitoma. Ustaši so imeli silen pohlep po industrijskih napravah, čeprav niso mogli nekaterih izmed njih nikoli spraviti v pogon. — 32. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 5. Težko se preveri dejanska vrednost tovarne, ker ne daje vrednost, izražena v kunah, prave slike zaradi inflacije. — 33. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 5. Točnost teh navedb nisem mogel preveriti niti na osnovi virov niti s pomočjo literature. — 34. Lakatoš, Industrija Slovenije, Zagreb 1922 (Industr. biblioteka »Jug. Lloyd«, št. 1), str. 86. — 35. MALj, Tovarna kleja, fasc. 12, ovoj 6. — 36. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 1. — 37. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 5. — 38. MALj, Tovarna kleja, fasc. 33, ovoj 3. — 39. MALj, Tovarna kleja, fasc. 33, ovoj 1. — 40. Prispevki h gospodarski statistiki Slovenije (uredil dr. Fran Windischer), Ljubljana 1928, str. 70. — 41. MALj, Tovarna kleja, fasc. 33, ovoj 1. — 42. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 3 in fasc. 33, ovoj 3. Zanimiv je odkup v tuji valuti, v dolarjih; zelo verjetno je potreboval Woschnagg prav takrat tujo valuto. — 43. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 6. — 44. Ibidem. — 45. Inženir v tovarni in njen solastnik je še naprej ostal Ervin Moster, enako je bil solastnik Kemijske tvornice Oton Moster, diplomirani ekonom (Arhiv grada Zagreba [= AGZ], Državno ravnateljstvo za gospodarstveno ponovo, Konfiskaciona masa, kartoteka). — 46. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 5, dalje fasc. 33, ovoj 3, končno fasc. 6, ovoj 6. — 47. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 5. — 48. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 6. Govoric o pripadnosti Rothschildovemu koncernu nisem mogel preveriti. — 49. AGZ, Drž. ravnateljstvo za gosp. ponovo, Konfiskaciona masa, spis št. 801/4; iz spisa št. 802/1 (isti fond) zvemo, da je bil Edmund Moster ravnatelj tovarne in tihi družabnik podjetja Izo Weiss, optika na veliko, z vlogo 248.260 din; imel je tudi 27 delnic po 100 din podjetja Bernard Moster. — 50. MALj, fasc. 4, ovoj 8. 51. Joso Lakatoš, Industrija Hrvatske i Slavonije, Zagreb 1924 (Ind. bibl. Jugosl. Lloyd, št. 5), str. 392. Njeno proizvodnjo navaja z »oko 50 vagona« isti pisec

še v Jugoslovanski privredi, Zagreb 1933 (Jubilarno izdanje »Jugosl. Lloyd«), str. 278. — 52. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 5. — 53. Jugosl. privreda, Zagreb 1933 (Jubil. izdanje Jug. Lloyd), str. 278. — 54. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 3. — 55. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 6. Čeprav v zelo skromni meri, so Madžari še vseeno hoteli sodelovati v jugoslovanski proizvodnji kleja. Toda tudi iz Varaždina so bili izrinjeni. — 56. MALj, Tovarna kleja, fasc. 33, ovoj 3. — 57. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 5. — 58. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 3. — 59. MALj, Tovarna kleja, fasc. 33, ovoj 3. — 60. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 6. Prim. »Jutro« št. 137 z dne 16. junija 1936. — 61. MALj, Tovarna kleja, fasc. 4, ovoj 8. Kako je bilo z njegovo proizvodnjo v naslednjih letih okupacije, mi ni znano zaradi pomanjkanja podatkov o tem. — 62. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 3. Pripomnim naj, da je postala z nakupom delnic »Vila« Ossina last, zato najdeš v sklopu njegovega arhiva tudi del »Vilinega« arhiva. — 62a. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 3. — 62b. Ibidem. — 63. Joso Lakatoš i Aco Despić, Industrija Bosne in Hercegovine, Zagreb 1924 (Ind. bibl. »Jugosl. Lloyd«, št. 6), str. 157. — 64. MALj, Tovarna kleja, fasc. 4, ovoj 1. — 65. Compass 1917/II, str. 137—138, 852. Prav nakupovanje kosti kaže na ozko povezanost nemške in avstroogrške industrije. — 66. MALj, Tovarna kleja, fasc. 3, ovoj 1. — 67. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 2. — 68. Ibidem. — 69. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 5. Iz celotnega poteka pogajanj med Osso in Munkom vidimo, kako počasi in z mnogimi težavami so se stabilizirali medsebojni odnosi. Glede na razpredelnice o delitvi kosti naj dodam, da se je dobilo iz 40 vagonov kosti 6 vagonov kleja, torej iz 100% kosti se je dobilo 15% kleja ali nekaj več kot 1/7. — 70. Compass 1917/II, str. 137—138. — 71. P. Kyriotis, op. cit., str. 178. — 72. Največ podatkov za Epidos je najti v MALj, Tovarna kleja, fasc. 12, ovoj 6. Tu je ohranjena tudi brošura internega značaja (ni bila namreč namenjena široki javnosti), ki ima natisnjene naslove in vsebino v treh jezikih, v francoskem, nemškem in angleškem jeziku. Francoski naslov kot naslov na prvem mestu se glasi: Pacte de Garantie mutuelle et Règlement de l'Association pour l'Etude et le Perfectionnement de l'Industrie des Os à Colle »Epidos«. — Na brošuri ni niti datuma niti kraja izdaje. — 73. MALj, Tovarna kleja, fasc. 12, ovoj 6. Tabela za julij 1936 nam priča o precej enakih cenah kleja, izjema je le Švica z najvišjo ceno; ljubljanska Ossa izkazuje približno srednjo ceno. — 74. MALj, Tovarna kleja, fasc. 12, ovoj 6. Vidimo, da je bil pariški dogovor z dne 17. januarja 1929 prava mednarodna gospodarska pogodba privatnih proizvajalcev. — 75. MALj, Tovarna kleja, fasc. 4, ovoj 1. — 76. MALj, Tovarna kleja, fasc. 12, ovoj 6. — 77. DAS, Zbornica TOI, fasc. 217. Tu najdeš polno izjav naših gospodarstvenikov iz kapitalistične dobe o kartelih; zanimivo je, da se mnenja o kartelih včasih križajo! — 78. Službene novine kr. Jugoslavije št. 190, kos 477, z dne 18. avgusta 1934. — 79. MALj, Tovarna kleja, fasc. 3, ovoj 5, dalje fasc. 33, ovoj 3. Prim. tudi Hugo Holzmann, Kartelna uredba uz pravilnike, uputstva i kartelni register, Zagreb 1937, str. 48 in 56. — 80. MALj, Tovarna kleja, fasc. 9, ovoj 1. — 81. MALj, Tovarna kleja, fasc. 37, ovoj 1. — 82. MALj, Tovarna kleja, fasc. 4, ovoj 1. Ozadje izstopa in sploh politiko glede kartelov bomo spoznali v podrobnosti šele, ko bomo pregledali arhiv biv. ministrstva trgovine in industrije v Beogradu. — 82a. Vir gl. v opombi 72, cit. brošura z naslovom Pacte... — 83. MALj, Tovarna kleja, fasc. 33, ovoj 1, dalje fasc. 3, ovoj 3, končno fasc. 12, ovoj 6. Tudi industrija papirja je prakticirala ustne pogodbe! — 84. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 2. — 85. Gl. opomba 37. — 86. MALj, Tovarna kleja, fasc. 12, ovoj 6. — 87. MALj, Tovarna kleja, fasc. 3, ovoj 3. — 88. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 2. — 89. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 2. Iz zemljevida št. 3 je razvidno, da Črna gora ni pripadala Ossinemu rajonu nakupovanja kosti; ker se je v kartelnih pogodbah nikdar še posebej ne navaja, je gotovo pripadala Munkovemu nakupnemu rajonu, kot so gotovo pripadala Munku tista mala prej bolgarska ozemlja, ki so bila priključena Jugoslaviji po novembru 1918. — 90. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 2. — 91. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 3 in fasc. 6, ovoj 2. — 92. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 5. Ta črta se ni držala meja med Avstroogrsko in Srbijo izpred leta 1914, pač pa ima meridionalno smer; gotovo je bilo klejnega usnja mnogo več dobiti kot kosti. — 93. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6,

ovoj 5. — 94. MALj, Tovarna kleja, fasc. 4, ovoj 1. — 95. MALj, Tovarna kleja, fasc. 4, ovoj 1. — 96. MALj, Tovarna kleja, fasc. 33, ovoj 3. Prim. tudi Hugo Holzmann, op. cit., str. 48, t. 51. — 97. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 6. — 98. MALj, Tovarna kleja, fasc. 33, ovoj 3. Vzrok za to, da je bil predstavnik kartela Munkov ravnatelj in ne Ossin, je v tem, da je imel Munk sedež prav v Beogradu, Ossa pa v oddaljeni Ljubljani. — 99. MALj, Tovarna kleja, fasc. 16, ovoj 5. Za poslednjo temeljno in najobsežnejšo kartelno pogodbo so torej imeli pogodbo iz leta 1936. — 100. MALj, Tovarna kleja, fasc. 42, ovoj 5, dalje fasc. 6, ovoji 4, 5 in 6. — 101. Prim. tudi Holzmann, op. cit., str. 56. — 102. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 5, dalje fasc. 8, ovoj 5. — 103. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 6. Kdo je bil Vinokić, nisem mogel podrobno ugotoviti; vsekakor je bil srbski ali mali makedonski proizvajalec kleja. — 104. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 6. — 105. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 5. — 106. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 3. — 107. Ibidem. — 108. Ibidem. — 109. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 5. Nisem mogel ugotoviti niti naročnikov sovjetskega kleja niti cen, po katerih se je ta klej prodajal bodisi v Jugoslaviji bodisi na svetovnem tržišču. 110. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 3. Ta pogodba je bila v bistvu nekako delna pogodba: šlo je le za obmejni predel »Tre Venezie«, interesno področje tvrdke Scaini; znano je, da je Ossa kupovala še vedno kosti v ostalih predelih Italije. Kupovala jih je tudi v Egiptu, toda niso bile najboljše kakovosti, ker so bile temnejše kot ostale kosti. — 111. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 5. — 112. MALj, Tovarna kleja, fasc. 1, ovoj 1. Domnevam, da se za tem skriva nek obsežnejši (morda celo mednarodni) dogovor glede omejitve proizvodnje kleja v biserih. — 113. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 5. — 114. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 1. — 114a. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 3. Ministrstvo je imelo svoje strokovnjake in zaslišalo druge, zato je bil postopek dolgotrajnejši. — 115. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 5. — 116. MALj, Tovarna kleja, fasc. 9, ovoj 1. — 117. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 6.